

ΡΕΑ ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ-ΤΙΛΗ

**Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες
Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα**

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

ΚΟΝΙΤΣΑ 1999

Η Ρέα Κακάμπουρα-Τίλη γεννήθηκε στην Αθήνα το 1968. Σπούδασε ιστορία στο Ιστορικό - Αρχαιολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Από το 1992 έως το 1998 κατείχε θέση Ειδικού Μεταπτυχιακού Υποτρόφου (Ε.Μ.Υ) στο Τομέα Ανθρωπιστικών Σπουδών του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών. Ως Ε.Μ.Υ εκπόνησε διδακτορική διατριβή με θέμα: *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες: Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*. Έχει διδάξει Λαογραφία στο πρόγραμμα "Επανεκπαίδευση των Δασκάλων Πτυχιούχων Παιδαγωγικών Ακαδημιών Αλλοδαπής" καθώς και σε διάφορα σεμινάρια και επιμορφωτικά προγράμματα ενώ αυτή την εποχή διδάσκει μαθήματα της ειδικότητάς της στο πρόγραμμα "Ακαδημαϊκή και Επαγγελματική Αναβάθμιση Λειτουργών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης".

Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες:

Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	52613
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ	5.4.2011
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΡ.	304.809 ΚΑΚ

κωδ. εγ. 7016

Ρέα Κακάμπουρα - Τίλη

Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες:

Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα

Διδακτορική Διατριβή

Πρόλογος του Μ. Γ. Μερακλή
Καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΥ ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΚΟΝΙΤΣΑ 1999

© Ρέα Κακάμπουρα-Τίλη 1999
Δαμάρεως 13-15, 116 33 Αθήνα
Τηλ. 01/7512907

*Η φωτογραφία του εξωφύλλου είναι από το Φωτογραφικό Αρχείο του
Ιωάννη Καπάϊου.*

Στο σύζυγό μου Θάνο

Προλογικό σημείωμα

Το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Κόνιτσας θεωρεί τη γνώση της τοπικής ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε παρέμβαση στα τοπικά δρώμενα. Γι' αυτό και έχει επιδείξει μια σημαντική εκδοτική δραστηριότητα, παροτρύνοντας παράλληλα επιστήμονες να ασχοληθούν με την περιοχή και ενισχύοντας οποιαδήποτε προσπάθεια συμβάλλει σ' αυτή την κατεύθυνση.

Η έκδοση της ανά χείρας διδακτορικής διατριβής έχει μια ιδιαίτερη σημασία για μας, τόσο συμβολική όσο και πρακτική, διότι, εκτός του σημαντικού γεγονότος που είναι έτσι κι αλλιώς η έκδοση μιας διατριβής που αφορά τον τόπο μας, η συγκεκριμένη εργασία αναφέρεται στο ζήτημα των συλλόγων που παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο της Κονιτσιώτικης διασποράς αλλά και στα ίδια τα χωριά μας, γεγονός που τώρα πια, με τις συνενώσεις των κοινοτήτων, παίρνει και μια νέα διάσταση, αφού όλοι αυτοί οι σύλλογοι καλούνται να λειτουργήσουν σ' ένα νέο πλαίσιο συνεργασίας, αποκαθιστώντας ενδεχομένως και κάποιες ενότητες που είχαν αρχίσει να χάνονται.

Το Διοικητικό Συμβούλιο εκφράζει την ικανοποίησή του που το εκδοτικό του όραμα υλοποιείται κατά το καλύτερο δυνατό τρόπο με εργασίες υψηλού επιπέδου και αναμένει να ιδεί και άλλους νέους επιστήμονες να ασχολούνται με την περιοχή μας.

Το Δ.Σ. του Π.Κ.Δ.Κ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος Μ. Γ. Μερακλή	xv
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xvii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1.1 Τοπικοί σύλλογοι στην Αθήνα και εσωτερική μετανάστευση	1
1.2 Μεθοδολογία της εργασίας	10
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ	23
<u>ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ</u>	23
Κεφάλαιο πρώτο: Ηπειρωτικές αδελφότητες και σύλλογοι από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως την απελευθέρωση της Ηπείρου (1913)	25
Κεφάλαιο δεύτερο: Ηπειρωτικές αδελφότητες και σύλλογοι της Αθήνας τον 20^ο αιώνα	42
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ	67
<u>ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ</u>	
Κεφάλαιο πρώτο: Παραδοσιακές μορφές	69
1.1 Το γεωγραφικό πλαίσιο των οικισμών της επαρχίας Κόνιτσας	69
1.2 Η επαρχία Κόνιτσας την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης (1430-1913). Ιστορικό πλαίσιο.	70
1.3 Παραγωγικές δραστηριότητες και κινητικότητα του πληθυσμού (18 ^{ος} αι.-1940 περίπου). Γεωργία και κτηνοτροφία αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα και τεχνικές ομάδες.	74
1.4 Μεταναστευτικές κινήσεις	80
1.5 Η παρακμή και η ερήμωση των ορεινών οικισμών	85
Κεφάλαιο δεύτερο: Σύγχρονη ζωή	92
2.1 Δημογραφικές εξελίξεις	92
2.2 Ο δομημένος χώρος: σύγχρονες εξελίξεις και λειτουργίες	98
2.3 Πόροι και έργα των κοινοτήτων	114
2.4 Ευεργέτες των κοινοτήτων και κληροδοτήματα	117

2.5 Η παραδοσιακή οικιακή παραγωγή τσίπουρου	120
2.6 Πολιτιστικοί σύλλογοι με έδρα τα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας	122
2.7 Σύλλογοι με έδρα άλλες περιοχές της Ελλάδας (εκτός Αθήνας) και του εξωτερικού	126
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ	129
<u>ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ</u>	129
Κεφάλαιο πρώτο : Η ίδρυση των συλλόγων	131
Κεφάλαιο δεύτερο: Η οργάνωση των συλλόγων	147
Κεφάλαιο τρίτο: Τα οικονομικά των συλλόγων	154
Κεφάλαιο τέταρτο: Κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες στον τόπο καταγωγής και στον τόπο εγκατάστασης	162
4.1 Κοινωφελή έργα των συλλόγων στα χωριά	162
4.2 Κοπή πρωτοχρονιάτικης πίτας	175
4.3 Χοροί	177
2.4 Εκδρομές	182
2.5 Πανηγύρια	189
2.7 Χορευτικά συγκροτήματα	207
2.8 Θεατρικές παραστάσεις και αναβιώσεις παραδοσιακών εθίμων	211
2.9 Λαογραφικά μουσεία, συλλογές και εκδόσεις	216
2.10 Άλλες εκδηλώσεις	224
Κεφάλαιο πέμπτο: Σχέσεις μεταξύ των αποδήμων και μεταξύ αποδήμων και μόνιμων κατοίκων της επαρχίας Κόνιτσας	228
5.1 Σχέσεις ντόπιων και αποδήμων	228
5.2 Σχέσεις κοινοτήτων και συλλόγων	231
5.3 Κοινωνικές σχέσεις των αποδήμων στην Αθήνα	231
5.4 Παραδοσιακοί γάμοι	234
5.5 Η νέα γενιά των αποδήμων	235
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	240
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	245
SUMMARY	263

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	265
Α΄ ΠΗΓΕΣ	265
Β΄ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ	268
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	268
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	281
ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ	285
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	288
Α΄ Ελληνόγλωσσο	288
Β΄ Ξενόγλωσσο	303
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	305

Πρόλογος Μ. Γ. Μερακλή

Η μαθήτριά μου και πρόθυμη βοηθός μου για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα κυρία Ρέα Κακάμπουρα-Τίλη ασχολήθηκε επί μακρόν με την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής της, η οποία εγκρίθηκε από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η εργασία αυτή, με ορισμένες αναγκαίες τροποποιήσεις, βλέπει σήμερα το φως της δημοσιότητας χάρη στην ωραία πρωτοβουλία του Δήμου Κόνιτσας.

Το θέμα που πραγματεύεται η εργασία αυτή είναι από τα σημαντικότερα που χαρακτηρίζουν ομαδικές τάσεις και νοοτροπίες στο σύγχρονο κόσμο· σε χώρες μάλιστα, όπως η δική μας, για τον πρόσθετο λόγο, ότι ο εξαστισμός του αγροτικού πληθυσμού έχει λάβει εξαιρετικά μεγάλες διαστάσεις, λόγω των μαζικών μετακινήσεων, που πραγματοποίησε ο πληθυσμός της περιφέρειας προς τα αστικά κέντρα και κατεξοχήν προς την πρωτεύουσα, την Αθήνα.

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα, πώς διαμορφώνεται και πώς συμπεριφέρεται ο πληθυσμός αυτός, ποιες είναι οι αντιδράσεις του σ' αυτή τη διαδικασία μετάβασης και μετασχηματισμού. Η μελέτη των πολυαριθμότατων συλλόγων, που έχουν ιδρύσει οι εσωτερικοί μετανάστες στην Αθήνα, αναμφισβήτητα αποτελεί σημαντική συμβολή σε μια οπωσδήποτε ικανοποιητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα.

Γενικά άλλωστε η εμφάνιση και λειτουργία συλλόγων, υπό ευρεία έννοια πολιτιστικών, αποτελεί σημαντικό αντικείμενο προς μελέτη εκ μέρους επιστημόνων που θεραπεύουν κλάδους, οι οποίοι ερευνούν θέματα πολιτισμού. Ευνόητα το αντικείμενο αυτό ενδιαφέρει και τη (νεωτερική, προπάντων) λαογραφία, κάτι που αποδεικνύεται και έμπρακτα π.χ. στη Γερμανία, αλλά και την Αυστρία και τη γερμανόφωνη Ελβετία, όπου το *Vereinwesen* αποτελεί θέμα επανειλημμένων προσεγγίσεων.

Στην Ελλάδα δεν έχει γίνει σχεδόν τίποτα προς την κατεύθυνση αυτή, αν εξαιρέσουμε ορισμένες προσπάθειες κοινωνιολόγων κυρίως (με προεξάρχουσα την πρωτοβουλία και συνδρομή του Γρηγόρη Γκιζέλη), οι οποίοι πάντως επιδόθηκαν κυρίως (εύλογα) στην καταγραφή του δυναμικού των συλλόγων, στην ταξινόμηση και πρώτη «μέτρηση» του σχετικού υλικού.

Έπρεπε να ακολουθήσει και η συστηματικότερη μελέτη των συλλόγων: των αιτίων που προκάλεσαν ή προκαλούν τη δημιουργία τους και των σκοπών που τάχθηκαν να υπηρετούν και βέβαια της δομής, της λειτουργίας τους, των διακυμάνσεων ακμής και παρακμής τους, ανάλογα προς τις κρατούσες κάθε φορά συνθήκες, κ.λπ.

Η παρούσα εργασία της κυρίας Κακάμπουρα-Τίλη είναι η πρώτη, -όχι μόνο στη λαογραφική βιβλιογραφία του τόπου μας, αλλά, αν δεν κάνω λάθος, και στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών και πολιτισμολογικών επιστημών,- που επιδίδεται στη διερεύνηση των παραπάνω πλευρών των συλλόγων μιας ορισμένης περιοχής. Είχε ξεκινήσει την έρευνά της με τη συγκέντρωση υλικού για το σύνολο της Ηπείρου. Το ότι τελικά περιορίστηκε στην περιοχή της Κόνιτσας, οφείλεται στο γεγονός ακριβώς, ότι βρέθηκε μπροστά σ' ένα απροσδόκητα πλούσιο υλικό, -κάθε χωριό σχεδόν είχε σχηματίσει και τον «εθνοτοπικό» σύλλογό του,- το οποίο και την υποχρέωσε, για λόγους καθαρά επιστημονικής ακρίβειας και πληρότητας, να περιορίσει το αρχικό σχέδιό της.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη, τα οποία οδηγούν συστηματικά από τα γενικότερα δεδομένα στο υπό ειδικότερη διερεύνηση θέμα της, όπως θα έχει την ευκαιρία να δει ο αναγνώστης. Προηγείται βέβαια η Εισαγωγή, στην οποία τίθενται ορισμένα βασικά στοιχεία για το φαινόμενο των τοπικών συλλόγων στη μείζονα περιοχή της Αθήνας (η οποία, σύμφωνα με μια έρευνα του 1977, συγκέντρωνε το 46,3% του συνόλου που είχε καταγραφεί σε όλη τη χώρα, κάτι που επιβεβαιώνει επίσης το γεγονός, ότι η πρωτεύουσα με την τεράστια οικιστική διεύρυνσή της αποτελεί το ήμισυ της Ελλάδας ...) και για τις θεωρητικές συζητήσεις που έχουν γίνει σχετικά με το φαινόμενο δημιουργίας συλλόγων, στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες.

Προλογίζω με χαρά την εργασία αυτή της κυρίας Κακάμπουρα, υπογραμμίζοντας, ακόμα, τον καίριο συνδυασμό μεθοδολογικών προσεγγίσεων (επιτόπια έρευνα, αρχειακή έρευνα, ιστορική τεκμηρίωση), που επέφεραν τη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια στη συγκέντρωση των δεδομένων.

Μ.Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ
Καθηγητής Λαογραφίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τους συλλόγους των Ηπειρωτών και κυρίως των αποδήμων της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα. Αποτελεί τη διδακτορική διατριβή μου, το αρχικό κείμενο της οποίας έχει εμπλουτιστεί με αναφορές στην πρόσφατη βιβλιογραφία, με γενικό ευρετήριο ονομάτων και όρων και αγγλόγλωσση περίληψη. Τη διατριβή διεξήγαγα ως Ειδική Μεταπτυχιακή Υπότροφος (Ε.Μ.Υ.), του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Θα ήθελα να εκφράσω και από τη θέση αυτή τις ευχαριστίες μου προς τα μέλη Δ.Ε.Π. του Παιδαγωγικού Τμήματος για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν, ανανεώνοντας ομόφωνα τις ετήσιες συμβάσεις της υποτροφίας, και ιδιαίτερα προς τον Πρόεδρο του Τμήματος, καθηγητή Θεόδωρο Εξαρχάκο για την αμέριστη συμπαράστασή του.

Η Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή ήταν δίπλα μου σ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής πορείας. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Μηνά Αλεξιάδη, καθηγητή Φιλολογικής Λαογραφίας, για τις σημαντικές βιβλιογραφικές υποδείξεις του και τον κ. Γεώργιο Λεοντσίνη, καθηγητή Κοινωνικής Ιστορίας, για τις ενδιαφέρουσες προτάσεις του όσον αφορά τη διαμόρφωση των κεφαλαίων της διατριβής.

Θέλω να εκφράσω τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου προς τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Μιχάλη Μερακλή για τη διαρκή επιστημονική καθοδήγησή του στην επιστήμη της λαογραφίας, η οποία προχωρεί πολύ πέρα από τη διατριβή αυτή. Στο πρόσωπό του αναγνωρίζω ένα μεγάλο δάσκαλο, όχι μόνο της επιστήμης, αλλά και της ζωής.

Ευχαριστώ τα μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής, τον κ. Αθανάσιο Παπά, καθηγητή του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον κ. Νεοκλή Σαρρή, καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών, την κα Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, επίκ. καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και τον κ. Βασίλη Νιτσιάκο, επίκ. καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τον επιστημονικό διάλογο και τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις και υποδείξεις τους κατά την κρίση της διατριβής.

Η εργασία αυτή είναι το αποτέλεσμα μιας συνεχούς και ζωντανής επαφής με τους Ηπειρώτες της Αθήνας και ιδιαίτερα τους απόδημους της επαρχίας Κόνιτσας, αλλά και τους μόνιμους κατοίκους της, οι οποίοι «έχουν γράψει» με τις μαρτυρίες τους ένα μεγάλο μέρος της διατριβής, ίσως το σπουδαιότερο. Τους ευχαριστώ όλους θερμά, επώνυμους και ανώνυμους: πρώτα τους πληροφορητές μου, μέλη Δ.Σ. των Ηπειρωτικών και κυρίως των Κονιτσιώτικων Συλλόγων, προέδρους και μέλη Κοινοτικών Συμβουλίων και απλούς Κονιτσιώτες (ονομαστικό κατάλογο παραθέτω στο τέλος της εργασίας). το Δ.Σ. της Πανεπειρωτικής Συνομοσπονδίας Ελλάδας, που μου έδωσε την άδεια να ερευνήσω ένα μέρος των αρχείων της· τις κυρίες της γραμματείας της Π.Σ.Ε Όλγα Φώτη και Μαρία Ρίζου και την υπεύθυνη σύνταξης της εφημερίδας “Πανεπειρωτική” κυρία Βάντα Κουτσοκώστα για την ευγένεια και την προθυμία τους στην παροχή πληροφοριών για ποικίλα στοιχεία των Ηπειρωτικών Συλλόγων· τον πρόεδρο της Ομοσπονδίας Αδελφοτήτων Επαρχίας Κόνιτσας κ. Μιχάλη Μαρτσέκη, που διευκόλυνε την πρώτη επαφή μου με τους συλλόγους της Κόνιτσας και για το πλούσιο αδημοσίευτο υλικό από τις δραστηριότητες του Πανελλήνιου Συνδέσμου Πυρσογιαννιτών και της Ομοσπονδίας Αδελφοτήτων Επαρχίας Κόνιτσας που έθεσε στη διάθεσή μου· το δήμαρχο της Κόνιτσας κ. Πρόδρομο Χατζηεφραιμίδη για την ποικιλότητα συμπαράσταση και τη ζεστή φιλοξενία, που πρόσφερε σ’ εμένα και το σύζυγό μου, κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στα χωριά της επαρχίας τον Αύγουστο του 1995· την κυρία Άννα Ρεμπέλη, πρόεδρο του Πολιτιστικού Οργανισμού του Δήμου Κόνιτσας την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, πάντα πρόθυμη να προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες, και τους συμβούλους κ. Κώστα Γαργάλα και τη σύζυγό του κυρία Τασία καθώς και τον κ. Παναγιώτη Γαργάλα για τη φιλία τους· το Ίδρυμα Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στην Κόνιτσα και τον πρόεδρό του κ. Γιάννη Λυμπερόπουλο για το δανεισμό δυσεύρετων βιβλίων τοπικής βιβλιογραφίας από τη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος.

Η μελέτη αυτή βλέπει το φως της δημοσιότητας χάρη στην απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Κόνιτσας και του Πνευματικού Κέντρου να την εκδόσει. Τους ευχαριστώ θερμά όλους.

Ευχαριστίες επίσης οφείλω στη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και στον τότε Διευθυντή της κ. Θεοχάρη Προβατάκη, για την άδεια που μου έδωσε, στα πρώτα στάδια της έρευνας των τοπικών συλλόγων, να ερευνήσω και αποδελτιώσω πολύτιμα στοιχεία από το Αρχείο των «Λαογραφικών Σωματείων νομού Αττικής», και ιδιαίτερα στις κυρίες Τέτη Χατζηνικολάου και Βασιλική Κουμπή, για την ενημέρωση πάνω σε ζητήματα πολιτιστικής πολιτικής της Διεύθυνσης απέναντι στους συλλόγους.

Αναγκαίο εξάλλου θεωρώ να ευχαριστήσω τον πρόεδρο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, καθηγητή Δημήτριο Λουκάτο, για το ενδιαφέρον που επέδειξε για την εργασία μου και για τις πολύτιμες επιστημονικές παρατηρήσεις του.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω τις πιο θερμές και εγκάρδιες ευχαριστίες μου προς τους γονείς μου, την οικογένεια του συζύγου μου και τους φίλους μου Έστερ Σολομών -που επιμελήθηκε γλωσσικά το κείμενο- και Κώστα Σταμούλη για τη διαρκή ενθάρρυνση και υποστήριξη που είχα στην έρευνά μου. Η εργασία αυτή δε θα είχε ίσως ολοκληρωθεί χωρίς την υλική και ψυχική συμπαράσταση του συντρόφου μου Θάνου Τίλη, ο οποίος με βοήθησε σημαντικά σε μεγάλο μέρος της επιτόπιας έρευνας τόσο στην Αθήνα όσο και στα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας· σ' αυτόν αφιερώνω την παρούσα μελέτη ως ανταπόδοση ευγνωμοσύνης και υποθήκη αγάπης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Τοπικοί σύλλογοι στην Αθήνα και εσωτερική μετανάστευση

Ευθύς μετά τη Μεταπολίτευση (1974) παρατηρείται μια πολιτιστική έκρηξη. Οι απαγορεύσεις του καθεστώτος, που παρεμπόδιζαν τη σύσταση πολιτιστικών συλλόγων, καταργούνται και στην κοινωνική ζωή της χώρας δημιουργούνται σύλλογοι, σωματεία, λέσχες, άτυπες ομάδες πολιτιστικών ενδιαφερόντων. Οι πολιτιστικοί φορείς αναδεικνύονται κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης σε ανεξάρτητο κοινωνικό παράγοντα με ιδιαίτερο παρεμβατικό ρόλο, επηρεασμένο οπωσδήποτε από την πολιτική συγκυρία (Μπασκόζος 1993)¹.

Ο Μ.Γ. Μερακλής, αναφερόμενος σε σχετική μελέτη του (1982: 18-24) στην αμείωτη τότε αύξηση και ανάπτυξη των πολιτιστικών συλλόγων στην Ελλάδα, επισημαίνει την αναγκαιότητα μιας συλλογικής έρευνας, με τη συμβολή ίσως ενός ερευνητικού κέντρου, του φαινομένου αυτού, προτείνοντας εκτός από την καταγραφή των δραστηριοτήτων των συλλόγων και μια συνολικότερη ανάλυση της κοινωνικής και πολιτιστικής ιστορίας του τόπου. Στην ίδια εργασία του, διαιρεί τους πολιτιστικούς συλλόγους σε δύο κατηγορίες:

α) αυτούς που αναπτύχθηκαν κυρίως στα αστικά κέντρα (και κατεξοχήν στην Αθήνα) από τους αριστερούς που είχαν καταφύγει εκεί μετά τα Δεκεμβριανά (1944) και τον Εμφύλιο (1946-1949) και

β) εκείνους που δημιουργήθηκαν γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '50, μέσα στο κλίμα του αναπτυσσόμενου φολκλωρισμού.

¹Ο Ι.Ν. Μπασκόζος υποστηρίζει στη διδακτορική διατριβή του, στην οποία μελετά τις πολιτιστικές τάσεις στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1974-1989, ότι οι πολιτιστικοί φορείς «διαγράφουν μια πορεία από την πολιτική πολιτιστική έκρηξη της Μεταπολίτευσης έως την εκτατική ανάπτυξη σε όλη την περιφέρεια στη διετία 1983-84, για να αρχίσουν να φθίνουν και να περιπίπτουν σε νάρκη ο ένας μετά τον άλλο προς το τέλος της εξεταζομένης περιόδου» (1993: 31).

Οι σύλλογοι έχουν απασχολήσει και τη διεθνή έρευνα από τη δεκαετία ήδη του 1950 (Bausinger 1959, Anderson 1959, Kerri 1976). Ο Martishnig (1982) ασχολείται με τους συλλόγους ως φορείς λαϊκού πολιτισμού σήμερα, με αφορμή έκθεση που έγινε στο Mattersburg σχετική με τη δράση τους². Ο Γερμανός λαογράφος W. Brückner συνδέει την παρουσία των πολυπληθών συλλόγων στη χώρα του με το φολκλορισμό (1966)³. Ο R. Basham (1978: 142) τονίζει τη σημασία των τοπικών συλλόγων ως μηχανισμών προσαρμογής των εσωτερικών μεταναστών στο αστικό περιβάλλον.

Οι τοπικοί σύλλογοι που συγκροτούν οι εσωτερικοί μετανάστες στον αστικό χώρο παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις τόσο στους σκοπούς ίδρυσης όσο και στην εν γένει φυσιογνωμία τους από χώρα σε χώρα. Η I. Bertaux-Wiame (1981), στην προσπάθειά της να εντοπίσει στο Παρίσι τους μετανάστες της γαλλικής υπαίθρου και να συγκεντρώσει τις βιογραφίες τους, προσέγγισε τους τοπικούς συλλόγους, τους λεγόμενους "amicales". Οι σύλλογοι αυτοί σκοπό έχουν την επανένωση των μεταναστών που προέρχονται από μια συγκεκριμένη περιοχή της γαλλικής υπαίθρου στην πόλη. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της έρευνας, η Bertaux-Wiame γρήγορα διαπίστωσε ότι οι σύλλογοι αυτοί αποτελούνταν μόνο από τους "επιτυχημένους" μετανάστες. Εκείνοι που κυριαρχούσαν ήταν οι αυτοδημιούργητοι επιχειρηματίες "που τα είχαν καταφέρει καλά", ή μετανάστες που ξεκίνησαν από την επαρχία με κάποιο

²Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του (1982) ο Martishnig αναφέρεται στις ιστορικές μορφές και τα πρόσφατα είδη του σχηματισμού των κοινωνικοπολιτισμικών ομάδων. Οι ενότητες είναι: 1. Αδελφότητες 2. Συντεχνίες 3. Συντροφίες 4. Παρέες του τραπεζιού 5. Σύλλογοι 6. Σύλλογοι παραδοσιακών ενδυμασιών. Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναφερόμενος στο παράδειγμα του Mattersburg, ασχολείται με τους συλλόγους και τις πρώιμες μορφές τους ως φορείς λαϊκού πολιτισμού. Ειδικότερα, τα θέματα που τον απασχολούν είναι: 1. Αδελφότητες, συντεχνίες και συντροφίες 2. Ομάδες νεαρών 3. Γιορτές στη διάρκεια του έτους 4. Σύλλογοι με έδρα στο Mattersburg. 5. Εσωτερική οργάνωση των συλλόγων 6. Εξωτερικά σύμβολα των συλλόγων 7. Λειτουργίες των συλλόγων 8. Το μόνιμο τραπέζι των συντροφιών 9. Σύλλογοι με κοινωνική σκοποθεσία 10. Σύλλογοι με οικονομικό προσανατολισμό 11. Αθλητικοί σύλλογοι 12. Ένωση των ορειβατών 13. Σωματεία 14. Πολιτιστικοί σύλλογοι 15. Δευτερεύουσες λειτουργίες συλλόγων 16. Αδρανοποιημένοι ή μη υφιστάμενοι σύλλογοι. Στο τρίτο κεφάλαιο θέτει τις επιστημονικές βάσεις της έκθεσης για τους συλλόγους, κάνοντας αναφορά σε αφιερώματα, που εκδόθηκαν με αφορμή επετειακούς εορτασμούς συλλόγων, καθώς και στα ερωτηματολόγια, που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγκέντρωση στοιχείων για τους τοπικούς συλλόγους.

³Ως φολκλορισμό μπορούμε να ορίσουμε «την αναβίωση παραδοσιακών μορφών του λαϊκού βίου και πολιτισμού, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται κατά τρόπο οργανικό και ζωτικό στις ανάγκες της σύγχρονης ζωής, αλλά ασκούν, παρ' όλα αυτά μια γοητεία σε διάφορες κοινωνικές ομάδες» (Μερακλής 1972). Για το φολκλορισμό, βλ. επίσης Moser 1962 και 1964.

κεφάλαιο και προσπαθούσαν να ανέλθουν κοινωνικά, εκμεταλλευόμενοι ισχυρές γνωριμίες στο Παρίσι, καθώς και άτομα μορφωμένα. Εκείνοι που διοικούσαν τους συλλόγους δεν έκαναν καμιά αναφορά στους μετανάστες που δεν είχαν σημειώσει επαγγελματική και κοινωνική άνοδο, οι οποίοι αποτελούν πιθανότατα τη συντριπτική πλειοψηφία. Οι τελευταίοι δε γίνονται δεκτοί στα σωματεία αυτά. Ο βασικός σκοπός των *amicales* δεν είναι, όπως ισχυρίζονται τα ιδρυτικά μέλη τους, να κρατήσουν ζωντανή στην πόλη την κοινότητα των ανθρώπων που γεννήθηκαν σε κάποια περιοχή της Γαλλίας, αλλά να διατηρήσουν στο Παρίσι το είδος των κοινωνικών σχέσεων που είχαν στην αγροτική κοινωνία, δηλαδή τις πελατειακές σχέσεις, την επίδραση των χαρισματικών ηγετών κ.λπ. Εξαίρεση αποτελούσε η *Amicale des Bretons* στην οποία ηγούνταν κομμουνιστές-ακτιβιστές.

Μια πρώτη προσπάθεια συστηματικής κατάταξης των φορέων, που οργανώνουν στην Ελλάδα κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες, πραγματοποιήθηκε από το Ε.Κ.Κ.Ε., για λογαριασμό του Κέντρου Τεκμηρίωσης και Πληροφοριών της UNESCO (Γκιζέλης κ.α. 1977). Τα στοιχεία που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων είναι αποκαλυπτικά: Η Αττική συγκέντρωνε το μεγάλο όγκο (46,3 %) των συλλόγων της Ελλάδας· εύλογα, αν λάβουμε υπόψη ότι η αναλογία του πληθυσμού της Αττικής προς το γενικό πληθυσμό της Ελλάδας ήταν 32% περίπου (μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970). Το 45% των συλλόγων που οργανώνουν κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες έχουν «τοπικιστικούς»⁴ σκοπούς ίδρυσης. Δεύτεροι, με μεγάλη διαφορά, έρχονται οι σύλλογοι που δίνουν προτεραιότητα σε καλλιτεχνικούς σκοπούς (18,8%). Ακολουθούν όσοι έχουν μορφωτικούς σκοπούς (11,7%), θρησκευτικούς (9,9%), αθλητικούς (7,4%), διάφορους (5,2%) και γενικούς (1,5%). Από τη γενική κατηγορία των συλλόγων με «τοπικιστικούς» σκοπούς, η ομάδα των συλλόγων με «πολιτιστικούς» σκοπούς συγκεντρώνει μόνη της το 31,3% του συνολικού ποσοστού των σκοπών ίδρυσης, ξεπερνώντας σημαντικά όχι μόνο τις άλλες υποκατηγορίες των συλλόγων με «τοπικιστικούς» σκοπούς, αλλά και τις υπόλοιπες κατηγορίες. Η υποκατηγορία που ακολουθεί είναι εκείνη των συλλόγων με προεξέχουσες τις κοινωνικές δραστηριότητες (10,3%) πάλι από την κατηγορία των «τοπικιστικών» συλλόγων (ό.π.: 30-31).

⁴Ο όρος «τοπικιστικός» χρησιμοποιείται από τους ερευνητές που πραγματοποίησαν την παραπάνω έρευνα (Γκιζέλης κ.α. 1977).

Οι παραπάνω αριθμοί δείχνουν με σαφήνεια μια συγκεκριμένη τάση και στάση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, που συνδέεται άμεσα με τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικράτησαν στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, η ξένη Κατοχή, οι εσωτερικές αναταραχές που κατέληξαν στον Εμφύλιο είχαν καταστροφικές συνέπειες για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Οι ανθρώπινες απώλειες υπολογίζονται στο 7-8% του πληθυσμού, η αγροτική παραγωγή μειώθηκε πάνω από 70% και η ναυτιλία έχασε περισσότερο από το 73% της χωρητικότητάς της. Η υποδομή της χώρας στο μεγαλύτερο μέρος της καταστράφηκε, το νόμισμα έχασε την αξία του ενώ περισσότερα από χίλια χωριά καταστράφηκαν (Σβορώνος 1986: 145-146). Οι συνθήκες αυτές σε συνδυασμό με την επίσημη κρατική πολιτική ενθάρρυνσης της μετανάστευσης, που κυριάρχησε έως το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, με την υπογραφή διμερών συμβάσεων, βάσει των οποίων πραγματοποιήθηκε η έξοδος εργατικού δυναμικού προς τις χώρες της Ευρώπης (ΚΕΠΕ 1978: 49, Μουσούρου 1991: 179), έδωσαν ώθηση στην εξωτερική (αλλά και εσωτερική) μετανάστευση του πληθυσμού της ελληνικής επαρχίας. Εξάλλου, η εξέλιξη των επικοινωνιών και η αυξανόμενη διεύρυνση των ξένων αγορών στην Ελλάδα συνέβαλαν στη διαφοροποίηση των προσδοκιών από τη πλευρά των χωρικών (Aschenbrenner 1972, Baxevanis 1972: 56-61, Friedl 1962, Sutton 1983: 229). Οι λόγοι, που οι ίδιοι οι εσωτερικοί μετανάστες επικαλούνταν σε σχετικές έρευνες για να εξηγήσουν την εγκατάλειψη των χωριών τους, ήταν η ανεύρεση εργασίας που θα αμειβόταν με μετρητό χρήμα, η εκπαίδευση, ο γάμος με αστό και η αναζήτηση μιας συναρπαστικότερης ζωής (Baxevanis 1972: 60, Duboulay 1974: 233-236, Friedl 1976: 369, Moustaka 1964: 60, Sandis 1973: 91, Sutton 1978: 157-172 και 1983: 232).

Οι ανθρωπολόγοι και οι κοινωνιολόγοι που μελέτησαν ειδικότερα την εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα, τη χαρακτήρισαν αγροτο-αστική (rural-urban migration, Sutton 1983)⁵. Το κυριότερο γνώρισμα της αστικής

⁵Η βιβλιογραφία για τη μελέτη της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα από οικονομική, γεωγραφική και δημογραφική άποψη εξετάζει το φαινόμενο αυτό σε συνάρτηση με τους εθνικούς και διεθνείς οικονομικοπολιτικούς όρους. Η ανθρωπολογική έρευνα, εκτός από την εργασία του Vermeulen (1970) για τη μετανάστευση και τις κοινωνικοοικονομικές συνέπειές της στην περιοχή των Σερρών και των Hirschon και Thakurdesai (1970), Gutenschwager (1971) και Hirschon (1976) για τις συνοικίες στην Αθήνα και στον Πειραιά, οι οποίες προσεγγίζουν συνολικότερα τις κοινωνικές παραμέτρους της εγκατάστασης των εσωτερικών μεταναστών και προσφύγων, εστιάστηκε στα αίτια και στους τρόπους που διεξήχθη η μετανάστευση των

διαμόρφωσης της χώρας αποτελεί η πληθυσμιακή αύξηση της πρωτεύουσας⁶. Ενώ μετά την επανάσταση του '21 η Αθήνα ήταν μόλις μια μικρή κωμόπολη, ήδη από το 1907 έφτασε να συγκεντρώνει το 10% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας και το 40% του αστικού πληθυσμού (Τσουκαλάς 1977: 171). Υπολογίζεται ότι κατά την περίοδο του μεσοπολέμου στην Αθήνα, το ποσοστό των ατόμων που προέρχονταν από εσωτερική μετανάστευση ήταν 43,1% και των ντόπιων 28,1%, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται και οι πρόσφυγες (Kaeser 1964: 33). Καθώς η μισή περίπου εσωτερική μετανάστευση διοχετεύεται στην πρωτεύουσα, ένα σημαντικό τμήμα των νέων κοινωνικών στρωμάτων της Αθήνας προέρχεται από τον αγροτικό χώρο (Τσουκαλάς 1977: 205-206).

Ο πληθυσμός της, στην κρίσιμη μετά τον Εμφύλιο εικοσαετία 1950-1970 διπλασιάστηκε⁷, ώστε από το ένα έκτο, που συγκεντρωνε μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, να φτάσει στις αρχές της δεκαετίας του 1970, το ένα τρίτο σχεδόν του συνολικού πληθυσμού (Burgel 1976: 19). Εντούτοις, παρά την αριθμητική της σημασία, η Αθήνα έμενε μια τεράστια κωμόπολη όπου οι οικονομικές και πολιτικές εξουσίες βρίσκονταν στα χέρια μιας μικρής μειοψηφίας, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων διατηρούσε τρόπους σκέψης και συμπεριφορές που δικαιολογούνταν από την ύπαρξη ζωντανών ακόμη δεσμών με την επαρχία ή τις αγροτικές περιοχές (ό.π.: 13-14).

κατοίκων συγκεκριμένων χωριών του αγροτικού χώρου κυρίως στην Αθήνα (Moustaka 1964, Allen 1973, Dubisch 1977, Friedl 1976, Sutton 1978). Έτσι, η ελληνική αγροτο-αστική μετανάστευση έγινε σταδιακά συνώνυμη της αγροτο-αθηναϊκής μετανάστευσης (Sutton 1983: 226). Η βιβλιογραφία είναι εκτενής και συγκεντρωμένη από το Ε.Κ.Κ.Ε., το Κ.Ε.Π.Ε., την Ε.Σ.Υ.Ε. και το Αθηναϊκό κέντρο του Ekistics. Τα στοιχεία και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν αυτές οι μελέτες είναι ιδιαίτερα χρήσιμα και για την κοινωνική λαογραφία και ανθρωπολογία. Βλ. ενδεικτικά Kayser 1968, Kayser κ.α. 1971, Ε.Σ.Υ.Ε. 1962 και 1964, Δημητράς κ.α. 1973, Χουλιαράκης 1973, Κοτζαμάνης 1986.

⁶Για τη μετανάστευση στην Αθήνα ο Burgel (1973: 16-56) δίνει μια συνθετική εικόνα του πληθυσμού και των συνθηκών ζωής στην πρωτεύουσα, με υλικό που προέκυψε από τη μεθοδική αποδελτίωση 3.000 ερωτηματολογίων οικογενειών της Αθήνας, ενώ ο Sandis (1973) αξιοποιεί το υλικό που είχε συγκεντρώσει στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Τ. Γιόκας και κάνει μια συγκριτική μελέτη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και των εσωτερικών μεταναστών στη Νέα Ιωνία, μια συνοικία (σήμερα πλέον μεγάλο δήμο) της Αθήνας. Ο ρόλος των φυσικών δημογραφικών εξελίξεων σε συνάρτηση με την εσωτερική μετανάστευση στην επέκταση της πρωτεύουσας εξετάστηκε από την Αινάλη (1973: 36-76).

⁷Υπολογίζεται ότι, από 1.378.586 το 1951, έφτασε τα 2.530.207 το 1971. Ο ρυθμός ανάπτυξης του πληθυσμού της Αθήνας, που ήταν ήδη σημαντικός στη δεκαετία 1950-1960 (34%), αυξήθηκε ακόμα περισσότερο κατά τη δεκαετία 1960-1970 (37%, Burgel 1976: 19).

Το έντονο ρεύμα της μετακίνησης από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές δε συνδέθηκε, όπως στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, με την εκβιομηχάνιση⁸, αλλά με τη φυγή από τη γεωργία (Φίλιας 1974: 268). Ο Β. Φίλιας (1985) χαρακτήρισε την ελληνική αστικοποίηση (από το 19ο ήδη αιώνα) «νόθα» και ο J. Meynaud υποστήριξε ότι η Ελλάδα έγινε ένα έθνος καταναλωτών⁹, πριν γίνει έθνος παραγωγών (1965: 456). Ο Μ. Μερακλής επισημαίνει ότι η μετάβαση από τον αγροτικό στον αστικό τρόπο ζωής επιβλήθηκε περισσότερο από εξωτερικούς παράγοντες και ότι «οι διάφορες «βοήθειες» των συμμαχικών σχεδίων και προγραμμάτων, από τον πόλεμο κι ύστερα, δε χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία των προϋποθέσεων μιας παραέρα, αυτοδύναμης ανάπτυξης, αλλά για την κάλυψη καταναλωτικών αναγκών, όπως τις διαμόρφωσε η εισαγωγή, μαζί με τις βοήθειες, κι ενός διαφημιζόμενου (στην κυριολεξία του όρου) τρόπου ζωής, που δεν ήταν ισόρροπος με το οικονομικό επίπεδο του πληθυσμού. Έτσι ο πληθυσμός αυτός τρέφει ένα βαθύτερο διχασμό, είναι αγρότης και αστός μαζί, και μάλιστα με τρόπο που δεν γεφυρώνει τις διαφορές, αλλά οδηγεί σε σοβαρές ανισορροπίες και μεταπτώσεις» (1984: 26).

Οι εσωτερικοί μετανάστες μεταφέρουν στην πρωτεύουσα στοιχεία της υπαίθρου, τα οποία εντασσόμενα στο σύγχρονο τρόπο ζωής, επηρεάζουν τον αστικό χαρακτήρα του. Η διατήρηση των στοιχείων αυτών έχει και ψυχολογικά κίνητρα: είναι «η ανάγκη συσπείρωσης απέναντι σ' ένα περιβάλλον που δεν θέλει να δει ισότιμα τους "επήλυδες", οι οποίοι, γι' αυτό οργανώνονται σε δικές τους, περισσότερο ή λιγότερο κλειστές ομάδες». Με τη σειρά τους οι εσωτερικοί μετανάστες ασκούν βέβαια κι αυτοί επίδραση στους αστούς (Μερακλής 1989: 61-64). Πράγματι, η **τοπική ταυτότητα** (regional identity), η συνείδηση δηλαδή ατόμων από συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ότι συναποτελούν ένα ιδιαίτερο πολιτισμικά και διαφορετικό από τα άλλα κοινωνικό σύνολο, ισχυροποιείται, όταν τα άτομα βρεθούν μακριά από τον τόπο καταγωγής τους¹⁰.

⁸Για τα ζητήματα της προσαρμογής και του βαθμού ενσωμάτωσης των Ευρωπαίων αγροτών-μεταναστών στις πόλεις και στις βιομηχανικές περιοχές κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. τη συστηματική μελέτη του Beijer (1963) για την εσωτερική μετανάστευση σε 12 ευρωπαϊκές χώρες.

⁹Για την καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία την περίοδο 1960-1975, βλ. Καραποστόλης 1983.

¹⁰Η I. Bertaux-Wiame, που μελέτησε τη διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας των Γάλλων εσωτερικών μεταναστών, επισημαίνει την κοινωνική και ψυχολογική λειτουργία που έχει ο αυτοκαθορισμός και η επαναλαμβανόμενη δήλωση της τοπικής καταγωγής τους (1981).

«Τότε ο ιδιαίτερος τρόπος ζωής, ό,τι εσωτερίκευσε από την κοινωνικοποίηση μέσα στην οικογένεια και το άμεσο κοινοτικό περιβάλλον του παρέχει συναίσθημα ασφάλειας στο ξένο περιβάλλον που δεν αποτελείται από τους δικούς του ανθρώπους» (Βεργέτη 1994: 53). Η διατήρηση της τοπικής ταυτότητας αποτέλεσε τον κύριο λόγο της ίδρυσης εκατοντάδων τοπικών συλλόγων στον αθηναϊκό αστικό χώρο¹¹. Ο τοπικός σύλλογος εξάλλου αποτελεί πρόσφορο πεδίο για την επαφή του κοινωνικού λαογράφου και άλλων κοινωνικών επιστημόνων με τις ζώσες γενιές των εσωτερικών μεταναστών. Έτσι, με τη χρήση ποιοτικών μεθόδων (βιογραφική συνέντευξη, συμμετοχική παρατήρηση κ.λπ.) μπορεί να ερευνηθεί το ζήτημα της τοπικής ταυτότητας των εσωτερικών μεταναστών.

Ποικίλες είναι οι ονομασίες που κατά καιρούς έχουν προταθεί για τα σωματεία των εσωτερικών μεταναστών, όπως **επαρχιακοί σύλλογοι αποδήμων Ελλάδας** (Χιουρέας 1992) ή **σύλλογοι ετεροδημοτών** (Μπαΐλης 1994). Οι κοινωνιολόγοι (Γκιζέλης κ.α. 1977, Βεργέτη 1994) προτιμούν τους όρους **τοπικοί** ή **τοπικιστικοί** σύλλογοι. Η Μ. Βεργέτη διαχωρίζει τους τοπικούς από τους **εθνοτοπικούς** συλλόγους. Επισημαίνει ότι η τοπική συλλογική ταυτότητα προϋποθέτει συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο αναφοράς, όπου μετεξελίσσονται διαχρονικά τα πολιτισμικά πρότυπα και εισάγει τον όρο **εθνοτοπική ταυτότητα** (ethno-regional identity), την οποία ορίζει ως την «*ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας, μέλους ευρύτερου έθνους, που μεταναστεύει μαζικά από τον τόπο καταγωγής του, χωρίς τη δυνατότητα μαζικής επιστροφής σ' αυτόν. Η ταυτότητα δεν είναι εθνική ή εθνοτική γιατί η ομάδα αποτελεί τμήμα ευρύτερου έθνους και δεν είναι απλά τοπική γιατί έχει χαθεί ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς*» (1994: 52-58)¹². Η ερευνητική ομάδα του Ε.Κ.Κ.Ε., που

¹¹Ο Guy Burgel, σημαντικός μελετητής της αστικής γεωγραφίας, στη διδακτορική διατριβή του με τίτλο «Αθήνα: η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας» (1976) χρησιμοποιεί τον όρο «αθηναϊκός αστικός χώρος» για να προσδιορίσει το χώρο, που οριζόταν από την Κόρινθο δυτικά, τη Θήβα και τη Χαλκίδα βόρεια και περιλάμβανε το σύνολο της αττικής χερσονήσου ως το Σούνιο. Η πολεοδομική επέκταση της πόλης και η εξέλιξή της σε αστική περιοχή συνδέεται άμεσα με την αγροτο-αθηναϊκή μετανάστευση. Επομένως, όταν αναφερόμαστε στη σύσταση των τοπικών συλλόγων στην Αθήνα, δεν εννοούμε το Δήμο της Αθήνας, αλλά τον ευρύτερο αστικό χώρο (περιλαμβάνει π.χ. και τον Πειραιά), που έχει διαμορφωθεί από τη συνεχόμενη οικιστική επέκτασή της.

¹²Η Μ. Βεργέτη μελέτησε τη θεμελίωση και μετεξέλιξη της εθνοτοπικής ταυτότητας του ποντιακού ελληνισμού, που μετανάστευσε βιαίως από τον Ιστορικό Πόντο στο ελληνικό κράτος την περίοδο 1918-1924. Η ερευνήτρια χρησιμοποίησε ως αφετηρία για τον εντοπισμό των Ποντίων τους ποντιακούς συλλόγους.

πραγματοποίησε την έρευνα σχετικά με τους φορείς που διοργανώνουν στην Ελλάδα κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες (Γκιζέλης κ.α., 1977) εναλλάσσει τους όρους **τοπικοί** και **τοπικιστικοί** σύλλογοι, τονίζοντας ότι ο «τοπικισμός» αποτελεί βασικό και χαρακτηριστικό γνώρισμα της δράσεως των συλλόγων και αυτό φαίνεται σαφώς από τους σκοπούς των συλλόγων: προβάλλεται σταθερά ο τόπος καταγωγής των μελών και η διατήρηση των δεσμών μαζί του¹³. Ο «τοπικισμός» αποτελεί το ιδεολογικό πλαίσιο, μέσα από το οποίο δραστηριοποιείται ο τοπικός σύλλογος και εκδηλώνεται με διπλό τρόπο: ως αγάπη και φροντίδα των εσωτερικών μεταναστών για τον τόπο καταγωγής τους και ως προσπάθεια διατήρησης της τοπικής ταυτότητας και ορισμένων παραδοσιακών πολιτισμικών προτύπων στον τόπο εγκατάστασης.

Ένα μεγάλο ποσοστό των τοπικών συλλόγων ονομάζονται **αδελφότητες**¹⁴, δίνοντας έμφαση στην έννοια της αδελφοσύνης, που ψυχολογικά βοηθούσε τους εσωτερικούς μετανάστες να προσαρμοστούν στις «ξένες» και άρα δύσκολες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες των αστικών κέντρων εγκατάστασης (Νιτσιάκος 1995 : 111).

Η έρευνα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας αποκάλυψε το κενό που υπάρχει, όσον αφορά τη συστηματική διερεύνηση της σύστασης και της φυσιογνωμίας των τοπικών συλλόγων κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Εκτός από τη διατριβή της Susan Buck Sutton (1978) για τους επαγγελματικούς τοπικούς συλλόγους, που ιδρύουν οι εσωτερικοί μετανάστες στους χώρους εργασίας τους στην Αθήνα προκειμένου να βοηθήσουν, μεσολαβώντας σε πολιτικούς φορείς και στην κυβέρνηση, τον τόπο καταγωγής τους και να κερδίσουν περισσότερες δημόσιες θέσεις και κοινωνικές παροχές για τα χωριά τους, η βιβλιογραφία εστιάζει περισσότερο την προσοχή της στην ιστορική εξέταση συλλόγων που έδρασαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας έως τις αρχές του 20ου αιώνα¹⁵.

¹³Έτσι οι περισσότεροι κοινωνικοί-πολιτιστικοί σύλλογοι των αστικών κέντρων, και βεβαίως της Αθήνας, δεν έχουν το χαρακτήρα της συλλογικής δράσης «σχήματος μεσολαβήσεως» (mediation), όπως θα ήταν αναμενόμενο σε συλλόγους αστικών κέντρων, στον οποίο τα άτομα συμμετέχουν αναλαμβάνοντας συγκεκριμένους ρόλους, και αποτελούν το πρότυπο των αστικών σωματείων, αλλά το χαρακτήρα του «σχήματος αφοσιώσεως» (allegeance), στο οποίο τα μέλη του συλλόγου είναι φορείς μιας κοινής πολιτιστικής ταυτότητας, συνήθως αγροτικής προέλευσης (Γκιζέλης κ.α. 1977: 20-21) και ο ρόλος τους συνίσταται στη διατήρηση μορφών της παραδοσιακής πολιτιστικής ταυτότητας των μελών τους.

¹⁴βλ. αναλυτικά παρακάτω το κεφάλαιο για τις ηπειρωτικές αδελφότητες και συλλόγους της Αθήνας από τα μέσα του 19^ο αι. έως την απελευθέρωση της Ηπείρου (1913)

¹⁵Στις ιστορικές μελέτες αξίζει να αναφέρουμε του Ν. Πανταζόπουλου για τις «συσσωματώσεις» των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία (1958) με σχετική βιβλιογραφία, του Σ. Μπέτη για τις

Συμβολές στην έρευνα του φαινομένου αυτού αποτελούν οι μονογραφίες για τη δράση ενός συγκεκριμένου τοπικού συλλόγου, συνήθως από κάποιο μέλος του, που έχει αναλάβει ενεργό δράση στο σύλλογο και στη διοίκησή του¹⁶. Στοιχεία για την ίδρυση και δράση των τοπικών συλλόγων εντοπίζονται και σε μονογραφίες ερασιτεχνών λαογράφων που αναφέρονται στην ιστορία και τη λαογραφία του χωριού τους¹⁷.

Οι πανεπιστημιακοί λαογράφοι έχουν επισημάνει ότι η εμφάνιση και η δράση των τοπικών συλλόγων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως πολιτισμικό φαινόμενο, που αξίζει να μελετηθεί από ερευνητική ομάδα και να αποτελέσει ιδιαίτερη μονογραφία (Μερακλής 1982: 18-24, Βαρβούνης 1994: 22 και 1995β: 16). Ενδιαφέρουσες επισημάνσεις -θα αναλυθούν εκτενέστερα παρακάτω- για το διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του αστικού κέντρου, που έπαιξαν ηπειρωτικοί σύλλογοι και αδελφότητες και τη συμβολή τους στην ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας έχουν διατυπωθεί από δύο κοινωνικούς λαογράφους, το Βασίλη Νιτσιάκο (1995: 110-117) και το Βαγγέλη Αυδίο (1993: 89-95).

ηπειρωτικές αδελφότητες και συλλόγους της Τουρκοκρατίας (1984), της Κ. Μαμώνη για τους συλλόγους της Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας από το 1861 έως το 1922 (1995) με βιβλιογραφία και της Λ. Παπαδάκη για τους ελληνικούς πολιτιστικούς συλλόγους το 19^ο αιώνα (1997).

¹⁶Βλ. ενδεικτικά Γιόσης (1983), όπου καταγράφει διεξοδικά το ιστορικό της λειτουργίας και δράσης του *Συνδέσμου της Κοινότητας Βουρμπιάνης* από το 1883 έως το 1983· Μαστρομηνάς (1985) και (1995), ο οποίος στην πρώτη εργασία αναφέρεται στην ιστορία του *Συλλόγου των Απανταχού Καρπαθίων* και στη δεύτερη κάνει έναν απολογισμό της δικής του προσφοράς στη διοίκηση διαφόρων Καρπαθιακών συλλόγων· Πάχος (1997), μονογραφία για τους συλλόγους των Λεριών στην Αθήνα και τον Πειραιά, κ.ά.

¹⁷Παρόλες τις αδυναμίες της ερασιτεχνικής λαογραφικής καταγραφής -ο Μ. Μερακλής (1990: 18) τις εντοπίζει στο συναισθηματισμό, στην τάση για εξιδανίκευση του παρελθόντος ή της ιδιαίτερης πατρίδας, στην έλλειψη μεθόδου και στη λημματογραφική συγκέντρωση του υλικού, καθώς και στην τάση να αποσιωπούν στοιχεία που κρίνονται με υποκειμενικά κριτήρια είτε άνευ αξίας είτε μειωτικά για τον τόπο τους- οι μονογραφίες των χωριών αυτού του είδους έχουν το πλεονέκτημα της βιωματικής γνώσης της τοπικής κοινωνίας, που τις καθιστά πολύτιμη πηγή στο λαογράφο, στον ιστορικό και στον ανθρωπολόγο. Οι ερασιτέχνες συλλογείς συνήθως ήταν και είναι τοπικοί λόγιοι (εκπαιδευτικοί, δικηγόροι, κληρικοί), ενώ από τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκαν και κείμενα «νεοφανών αστών» (Βαρβούνης 1994: 19-26), που νοσταλγώντας την ιδιαίτερη πατρίδα τους και συνειδητοποιώντας την τοπική ταυτότητα στο χώρο της πόλης όπου έχουν εγκατασταθεί, ως στοιχείο της ατομικής τους ύπαρξης, ασχολήθηκαν με τον παραδοσιακό πολιτισμό του τόπου τους. Πολλές φορές τις εργασίες αυτές εκδίδει ο τοπικός σύλλογος του αστικού κέντρου όπου ζουν και σπανιότερα ο πολιτιστικός σύλλογος του χωριού.

1.2 Μεθοδολογία της εργασίας

Ο εντοπισμός των τοπικών συλλόγων αποδείχτηκε στην πράξη έργο εξαιρετικά δύσκολο, εφόσον προσέκρουε στην ανυπαρξία συστηματικής αρχειοθέτησής τους με βάση τους ιδρυτικούς σκοπούς τους. Είναι αδύνατο να προσδιοριστεί π.χ. πόσα από τα 20.000 σωματεία περίπου, που έχουν καταχωρηθεί από το 1914¹⁸ στο Πρωτοδικείο Αθηνών, είναι οι τοπικοί σύλλογοι. Αλλά και αν ακόμα υπάρχουν ενδείξεις για την ταυτότητα ενός σωματείου, δεν είναι εύκολη η προσέγγισή του, γιατί αρκετά από αυτά έχουν στο μεταξύ περιέλθει σε αδράνεια, ενώ άλλα δεν έχουν μόνιμο γραφείο και στεγάζονται στο σπίτι του εκάστοτε προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου, του οποίου η θητεία είναι συνήθως διετής.

Μια πρώτη προσέγγιση επιχειρήσαμε μέσα από την έρευνα του *Αρχείου του Τμήματος Λαογραφικών Εκδόσεων και Έρευνας της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού* του Υπουργείου Πολιτισμού. Διενεργήσαμε συστηματική αποδελτίωση των φακέλων με τίτλο *Λαογραφικά σωματεία νομού Αττικής*. Ο κάθε φάκελος περιείχε καταρχήν την αίτηση ενός συλλόγου για οικονομική επιχορήγηση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων του, όπως π.χ. είναι οι εκδόσεις με θέμα τη λαογραφική εξέταση του χωριού τους, η οργάνωση τοπικής λαογραφικής συλλογής ή μουσείου, η κατασκευή παραδοσιακών ενδυμασιών για τις ανάγκες του χορευτικού συγκροτήματος, η διοργάνωση θερινών πολιτιστικών εκδηλώσεων (πανηγύρια). Η *Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού* ζητούσε από τους συλλόγους που επιθυμούσαν να επιχορηγηθούν, να στείλουν αντίγραφο του καταστατικού ίδρυσης του σωματείου, συνοπτική αναφορά των δραστηριοτήτων τους και παραστατικά των εκδηλώσεών τους. Έτσι κάθε φάκελος περιείχε αρκετά στοιχεία (όχι πάντα πλήρη) για τη φυσιογνωμία και τη δράση κάθε συλλόγου. Αποδελτιώθηκαν 100 σύλλογοι ετεροδημοτών, που τα μέλη τους κατάγονταν από όλη την ελληνική επαρχία. Σύλλογοι ή εταιρείες επιστημονικού χαρακτήρα, όπως η Ελληνική Λαογραφική

¹⁸Ο υπολογισμός των σωματείων αφορά το χρονικό διάστημα από το 1914 έως το 1977 και περιλαμβάνεται στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. για την «Πρακτική και Οργάνωση των κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων. Έκθεση και συλλογή στοιχείων για τον ελληνικό χώρο» (Γκιζέλης κ.α. 1977: 7-8). Ο αριθμός αυτός σήμερα είναι πολύ μεγαλύτερος, εφόσον -όπως θα φανεί και από την έρευνά μας- τη δεκαετία του 1980, αλλά ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 που θεωρείται η εποχή παρακμής των τοπικών συλλόγων, είτε ιδρύονται καινούργιοι σύλλογοι είτε ανασυστήνονται παλαιότεροι, που είχαν πέσει σε αδράνεια.

Εταιρεία, η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία κ.α., δεν ενδιέφεραν την παρούσα έρευνα και εξαιρέθηκαν.

Η πλήρης καταγραφή των ιδιαίτερα πολυάριθμων τοπικών συλλόγων της Αθήνας -δε θα αποτελούσε υπερβολή ο ισχυρισμός, ότι σχεδόν όλα τα χωριά της ελληνικής επαρχίας, των οποίων οι κάτοικοι έχουν μετακινηθεί στην Αθήνα, έχουν ιδρύσει από ένα αντίστοιχο σύλλογο- απαιτεί ομάδα ερευνητών, η οποία θα διενεργήσει έρευνα σ' όλους τους Δήμους του νομού Αττικής, εφόσον αρκετοί τοπικοί σύλλογοι συνεργάζονται με την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Επιπλέον, η έρευνα θα πρέπει να επεκταθεί στα Υπουργεία Οικονομικών και Νέας Γενιάς, στη Νομαρχία Αττικής (φορείς από τους οποίους οι τοπικοί σύλλογοι ζητούν οικονομική ενίσχυση) και κυρίως στα δευτεροβάθμια (ομοσπονδίες) και τριτοβάθμια σωματεία, όπως π.χ. η *Παγκρήτιος Ένωση* για τους απόδημους Κρητικούς, η *Πανηπειρωτική Συνομοσπονδία Ελλάδας* για τους απόδημους Ηπειρώτες¹⁹.

Η μεγάλη έκταση του πραγματολογικού υλικού, αλλά και η δυσκολία στον πλήρη εντοπισμό του οδήγησαν στον περιορισμό του αντικειμένου της έρευνας στους ηπειρωτικούς συλλόγους²⁰ του αθηναϊκού αστικού χώρου. Η Ήπειρος - σύμφωνα με υπολογισμούς της Ε.Σ.Υ.Ε.²¹ (1969: 27-28)- είναι η πιο αραιοκατοικημένη περιοχή της Ελλάδας. Γεωφυσικοί²² και ιστορικοί²³ λόγοι συνέβαλαν στη γεωγραφική της απομόνωση και στην αποδημία του πληθυσμού της. Έχει παρατηρηθεί ότι όσο μεγαλύτερη είναι η γεωγραφική απομόνωση των πληθυσμών και όσο περισσότερο ευδιάκριτα είναι τα τοπικά ήθη και έθιμα, τόσο ισχυρότερη παρουσιάζεται η τοπική ταυτότητα, ιδιαίτερα στον απόδημο,

¹⁹Οι συνομοσπονδίες των τοπικών συλλόγων μπορούν να αποτελέσουν μία πρώτη βάση για την κατηγοριοποίηση του υλικού κατά γεωγραφικό διαμέρισμα (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος, Νησιά Ιονίου, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος, Νησιά Αιγαίου, Κρήτη), με την προσθήκη και περιοχών του ευρύτερου Ελληνισμού (Πόντιοι, Κωνσταντινουπολίτες, Μικρασιάτες κ.α.).

²⁰Σ' όλη την εργασία, η λέξη «ηπειρωτικός» αναφέρεται στο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου.

²¹Συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1960, που ήταν σε έξαρση η αποδημική τάση του πληθυσμού της, αντιστοιχούσαν 38,3 κάτοικοι κατά τ.χμ. έναντι 92,1 των Ιονίων, 58 της Κρήτης, 55 της Μακεδονίας, 52 του Αιγαίου, 51,1 της Πελοποννήσου, 49,8 της Θεσσαλίας, 41,6 της Θράκης.

²²Το 72% του εδάφους της είναι ορεινό και μόνο το 14% είναι πεδινό, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για όλη την Ελλάδα είναι 43,26% και 31% (Μερακλής 1987³: 77).

²³Η Ήπειρος δοκιμάστηκε από αλλεπάλληλες κατακτήσεις αλλοεθνών (Νορμανδών, Βλαχοβουλγάρων, Φράγκων, Τούρκων, Αλβανών). Η βίαιη συμπεριφορά τους ενίσχυε το κλίμα ανασφάλειας στους ντόπιους, οι οποίοι πολλές φορές αναγκάζονταν να αποδημήσουν (Μερακλής ό.π.: 65).

για τον οποίο ο τοπικός πολιτισμός αναδεικνύεται στο χώρο της αποδημίας σ' έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες κοινωνικής συνοχής²⁴ (Βεργέτη 1994: 54).

Η μελέτη των ηπειρωτικών συλλόγων έγινε από την οπτική της **Κοινωνικής Λαογραφίας** και ειδικότερα, ενός σχετικά νέου κλάδου, της **Αστικής Λαογραφίας**. Ο Hans Veurmeulen (1983) και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες (Τσουγιόπουλος 1984: 13, Τσοκόπουλος 1984: 17) έχουν επισημάνει την απουσία συστηματικής επιστημονικής έρευνας του αστικού χώρου στην Ελλάδα. Αλλά και στο διεθνή χώρο, οι συγγενικές με τη λαογραφία²⁵ επιστήμες, η οικονομική και κοινωνική ανθρωπολογία²⁶ άρχισαν να προσανατολίζονται στη μελέτη του αστικού χώρου μόλις κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όταν οι αγροτικοί πληθυσμοί, που τους ενδιέφεραν επιστημονικά, μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στις πόλεις²⁷.

Η ελληνική λαογραφία, από τη γέννησή της ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με τη μελέτη του αγροτικού χώρου (επειδή προσφερόταν για τον εντοπισμό πολιτισμικών επιβιωμάτων από την ελληνική αρχαιότητα), γεγονός που διευκόλυνε το στόχο της ως εθνικής επιστήμης, την απόδειξη δηλ. της συνέχειας του ελληνικού έθνους²⁸. Εντούτοις, ήδη από τη δεκαετία του 1960,

²⁴Ο Τσαούσης ορίζει την κοινωνική συνοχή ως εξής: «κάθε μέλος αισθάνεται πως είναι «δεμένο» μαζί με τα άλλα σε μια ενότητα και πως το σύνολο που συνθέτουν δεν είναι κάτι το ξένο και το μακρυνό, είναι κάτι στο οποίο το μέλος ανήκει, αλλά και το οποίο ανήκει στο μέλος, είναι δικό του» (1987⁴: 127).

²⁵Με εξαίρεση την κοινωνιολογία, η οποία ενδιαφέρθηκε για τον αστικό χώρο από τις αρχές του 20ου αιώνα. Κριτική ανάλυση των κοινωνικών θεωριών του αστικού χώρου έκανε η Βίλμα Χαστάογλου (1981).

²⁶Η βαθμιαία εξαφάνιση των λεγόμενων «πρωτόγονων» ή «κατά φύσιν» λαών, που αποτελούσαν το αντικείμενο μελέτης της εθνολογίας ή κοινωνικής ή πολιτισμικής ανθρωπολογίας, έστρεψε τους ανθρωπολόγους στην εξέταση των αγροτικών πληθυσμών ιστορικών λαών (Μερακλής 1984: 117-118), επιλέγοντας ως ερευνητικό χώρο τη μικρή κλίμακα της κοινότητας (βλ. ενδεικτικά την κλασική εργασία του Αμερικανού ανθρωπολόγου R. Redfield (1955) για τη μικρή κοινότητα (*little community*) ή της E. Friedl για τα Βασιλικά (1962).

²⁷Ο προσανατολισμός αυτός διαμορφώθηκε σε νέο επιστημονικό κλάδο, την αστική ανθρωπολογία (*urban anthropology*). Βλ. Fox 1977, Basham 1978, Kenny και Kertzer (1983).

²⁸Η ελληνική λαογραφία έχει επικριθεί γι' αυτές τις θεωρητικές θέσεις, οι οποίες όμως σχετίζονταν με τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ιδρύθηκε ως αυτόνομη επιστήμη. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών στην Ευρώπη, την επικράτηση του ρομαντικού εθνοκεντρισμού στο Βαλκανικό χώρο, που το πολιτικό της ισοδύναμο στην Ελλάδα ήταν η Μεγάλη Ιδέα και από την αμφισβήτηση της ελληνικότητας των Ελλήνων από το Γερμανό ιστορικό Fallmerayer. Για την κριτική της ακαδημαϊκής ή ρομαντικής λαογραφίας βλ. Κυριακίδου-Νέστορος 1978, Παπαδόπουλος, 1982:

άρχισε να προσανατολίζεται στην έρευνα λαογραφικών φαινομένων του αστικού χώρου²⁹. Δύο πανεπιστημιακοί λαογράφοι, ο Δημήτριος Λουκάτος και ο Μιχάλης Μερακλής βάζουν τα επιστημονικά θεμέλια του νέου κλάδου, συμφωνώντας ότι ο μεταπολεμικός «λαός των μεγαλουπόλεων» ή ο «homo urbanus» είναι φορείς νέων λαογραφικών φαινομένων που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια μιας διαμορφωνόμενης αστικής ζωής³⁰. Ο Μ.Γ. Μερακλής υποστηρίζει τελικά ότι η «αστική λαογραφία εξετάζει τη ζωή των κατοίκων της πόλης, καθώς και των οικισμών, στους οποίους έχει εισχωρήσει το πνεύμα της πόλης, στην οποία, εξάλλου, διαπιστώνεται επικράτηση του τρόπου ζωής της αστικής τάξης, ως άρχουσας τάξης». Επισημαίνει επίσης ότι, εκτός από την

9-37, Διαμανάκος 1987, Μερακλής 1990: 16-22. Ο Μ. Μερακλής εξάλλου (1995: 13-33) σχετικά πρόσφατα θέλησε να δείξει ότι ο ισχυρισμός πως η παραδοσιακή λαογραφία δεν ασχολήθηκε παρά μόνο με την απόδειξη της συνέχειας, είναι αβάσιμος και αναληθής.

²⁹Οι πρώτες υποδείξεις λαογραφικών ενδιαφερόντων του αστικού χώρου είχαν γίνει ήδη από το 1909 από τον ιδρυτή της ελληνικής λαογραφικής επιστήμης Νικόλαο Πολίτη, ο οποίος είχε συμπεριλάβει σ' αυτά το «στρατιωτικό βίο» και τα «βιομηχανικά επιτηδεύματα» (1909: 12).

³⁰Ο Δ. Λουκάτος μίλησε πρώτος για τη «σύγχρονη» ή «αστική» λαογραφία «που πήρε να μελετήσει, ακόμα και στα χωριά, τους νέους τρόπους ζωής, με την προσαρμογή της καλλιέργειας, της κατοικίας, του ντυσίματος, των κοινωνικών σχέσεων και των εθίμων στις μεταβιομηχανικές αλλαγές και αντιλήψεις», καθώς επίσης και τα «εσωτερικά έθιμα των στρατώνων, των οικοτροφείων, των φυλακών, των εργοστασίων, των επαγγελμάτων και των συντεχνιών, που αποτελούν και κλασσικές περιπτώσεις, να διαπιστώσει κανείς το φαινόμενο της αναπαραγωγής ή δημιουργίας εθίμων (φολκλόρ) μέσα σε νέες ομάδες και βιώματα της κοινωνικής ζωής» (1963: θ-ι'). Ο Μ. Μερακλής επισημαίνει την εμφάνιση ενός νέου τύπου ανθρώπου, του homo urbanus, ο οποίος έχει αποβάλει κάποια βασικά γνωρίσματα του χωρικού ανθρώπου, όπως το κοσμικό δέος, την λατρευτική σχέση με τη γη και το συμπαγή, συλλογικό ελεύθερο χρόνο (1974 και 1989: 65-82). Διευρύνει την έννοια του λαού τονίζοντας ότι «η λαογραφία ασχολείται σήμερα με την αγροτική τάξη, αλλά και με την εργατική και με την αστική τάξη, σε όλα της τα επίπεδα: μικροαστικό, μεσοαστικό, μεγαλοαστικό» (1981: 27 και 1976). Για το «λαό» στη λαογραφία, βλ. επίσης Αλεξιάδης 1988, Ντάτση 1988. Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος αναγνώριζε ότι ο σημερινός «λαός» είναι διάφορος με τον προβιομηχανικό, αγροτικό λαό, αλλά δεν πίστευε ότι μπορεί να είναι φορέας λαϊκής δημιουργίας, γι' αυτό αρχικά υποστήριξε ότι η λαογραφία πρέπει να μελετά τον παραδοσιακό πολιτισμό που άκμασε την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1989: 86-110), θέση που φάνηκε στην πράξη να αναθεωρεί, όταν ασχολήθηκε με την προφορική ιστορία και μνήμη των προσφύγων της Μικράς Ασίας, που ζούσαν στα αστικά κέντρα της Βόρειας Ελλάδας (1989: 39-57). Η Κυριακίδου αναγνώριζε την ύπαρξη της «Νέας Λαογραφίας» που αναπτύχθηκε κυρίως στην ανατολική Ευρώπη και εξετάζει τις φολκλορικές εκδηλώσεις που διδάσκονται «εγκεφαλικά» και της «Σύγχρονης Λαογραφίας», η οποία μελετά «όλες τις σύγχρονες εκδηλώσεις που πηγάζουν "από την καρδιά" του λαού, άσχετα με την παραδοσιακή ή όποια άλλη μορφή τους» (ό.π. 88-92). Με την αστική λαογραφία (urban folklore) έχουν ασχοληθεί και Αμερικανοί λαογράφοι, όπως οι Alan Dundes και Carl Pagter (1975, 1987), ο Gerold Warshaver (1983) κ.α.

αναμφισβήτητη πολιτισμική ακτινοβολία του αστικού κέντρου στην περιφέρεια, παρατηρείται και ένα σημαντικό ποσοστό ακτινοβολίας της αγροτικής ζωής στην πόλη, με φορείς τους εσωτερικούς μετανάστες, οι οποίοι μεταφέρουν στοιχεία της υπαίθρου στην πόλη, προκειμένου να πραγματοποιήσουν μια δεύτερη ζωή, ανάλογα προσαρμοσμένη³¹ (1989: 61-64). Από τη δεκαετία του 1980 έως σήμερα και άλλοι λαογράφοι επιλέγουν να διερευνήσουν τον αστικό χώρο³².

Η μέθοδος, με την οποία επιχειρήσαμε την προσέγγιση του φαινομένου αυτού, προέκυψε από τη σύζευξη της **κοινωνικοϊστορικής μεθόδου** με τη **λειτουργική**. Η πρώτη θεωρεί τα λαογραφικά φαινόμενα ως κοινωνικά και ιστορικά φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Ο Μ.Γ. Μερακλής³³ την αναλύει ως εξής: «αφού περιγράψει (τα λαογραφικά φαινόμενα) με τη μεγαλύτερη δυνατή λεπτομέρεια και ακρίβεια, προσπαθεί να περιγράψει ύστερα και τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, οι οποίες επικράτησαν κατά το χρόνο και στο χώρο της εμφανίσεώς τους. Σε μια τρίτη, τέλος, φάση εξετάζει η μέθοδος αυτή και το βαθμό, στον οποίο αντανακλώνται οι συνθήκες αυτές στα παρηγμένα από τις ίδιες λαογραφικά φαινόμενα, τα πολιτισμικά προϊόντα» (1989: 15-25).

Η μελέτη της υπάρχουσας ιστορικής και λαογραφικής βιβλιογραφίας της Ηπείρου κρίθηκε απαραίτητη, για την απόκτηση γνώσης των ιστορικών

³¹Βέβαια η Αστική Λαογραφία οφείλει να εξετάζει και αμιγή αστικά λαογραφικά θέματα, που ως τώρα αποτέλεσαν αντικείμενο άλλων επιστημονικών χώρων (κοινωνιολογίας, θεατρολογίας κ.λπ), όπως το λαϊκό θέατρο σκιών (βλ. Χατζηπανταζής 1984, Πούχνερ 1984), το ρεμπέτικο (βλ. Δαμιανάκος 1976 και 1987, Κοταρίδης 1996), τα καφέ-αμάν (Χατζηπανταζής 1986) κ.α.

³²Αξιόλογες εργασίες αστικής λαογραφίας αποτελούν δύο διδακτορικές διατριβές: 1) του Δημήτρη Ράπτη (1989) που εξετάζει τη βαθμιαία αστικοποίηση ενός χωριού του νομού Πρέβεζας (Καναλάκι) και τις μεταβολές που επέφερε στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων του στην εικοσαετία 1965-1985 και 2) του Βαγγέλη Αυδίκου (1991) για τις αλλαγές που συνέβησαν στην Πρέβεζα τη μεταπολεμική περίοδο ως αποτέλεσμα της απώλειας του διαμετακομιστικού χαρακτήρα της πόλης. Τον Αυδικό απασχόλησε επιπλέον η θεωρία της Αστικής Λαογραφίας και έκανε ενδιαφέρουσες προτάσεις εμπλουτισμού της θεματολογίας της (βλ. 1990: 67-70 και 1995: 163-187). Ακόμα βλέπε και τις εργασίες των: Κωνσταντίνας Μπάδα (1985) για τους βαθμούς αστικοποίησης του αγροτικού χώρου της Ηπείρου κατά τη μεταπολεμική περίοδο και Μηνά Αλεξιάδη (1989) για τις λαϊκές επιγραφές και ονόματα σε ελληνικά αυτοκίνητα.

³³Ο Μ.Γ. Μερακλής έχει επιβλέψει μια σειρά μελετών και διδακτορικών διατριβών, οι οποίες εφαρμόζουν την κοινωνικοϊστορική μέθοδο (βλ. ενδεικτικά Μπάδα-Τσομώκου (1983), Θανάτσης (1983), Ρόκου (1983), Βρέλλη-Ζάχου (1985) και ίδρυσε στο Ιστορικό-Αρχαιολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τομέα Λαογραφίας, που στελεχώνεται από λαογράφους, οι οποίοι σχεδόν στο σύνολό τους, ακολουθούν τις σύγχρονες θεωρητικές τάσεις που επικρατούν στο διεθνή επιστημονικό χώρο.

συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε ο παραδοσιακός ηπειρωτικός πολιτισμός. Σπουδαίο βοήθημα για το μελετητή της Ηπείρου, αποτελεί η συστηματική και κριτική δημοσίευση των λαογραφικών αυτοτελών εκδόσεων και εργασιών της Ηπείρου (1970-1990) από το Μηνά Αλεξιάδη στο περιοδικό «*Ηπειρωτικά Χρονικά*» (1980, 1981, 1982, 1984, 1986/87α, 1986/87β, 1988/89, 1992, 1994) καθώς και των αυτοτελών δημοσιευμάτων της ηπειρωτικής βιβλιογραφίας (1571-1980) από τους Λουκία Δρούλια και Βασίλη Κόντη (1984). Από τη μελέτη της ηπειρωτικής ιστοριογραφίας προέκυψε η διαχρονική παρουσία της διασποράς των Ηπειρωτών και της ίδρυσης αδελφοτήτων και συλλόγων σε πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού όπου είχαν εγκατασταθεί Ηπειρώτες, για να καταλήξουμε στο βασικό θέμα της έρευνάς μας, στη συγχρονική εξέταση των ηπειρωτικών συλλόγων του αθηναϊκού αστικού χώρου μέσα στα πλαίσια της ιστορικής συγκυρίας της μεταπολεμικής περιόδου.

Με δεδομένη την ανυπαρξία -από όσο γνωρίζουμε- μιας αντίστοιχης μελέτης, η συγχρονική εξέταση των συλλόγων ξεκίνησε θέτοντας τα εξής ερωτήματα:

- Πότε και για ποιους λόγους ιδρύονται οι σύλλογοι των Ηπειρωτών στην Αθήνα;
- Ποια είναι η οργάνωση των μη κερδοσκοπικών αυτών σωματείων, εφόσον πρόκειται για νομικά πρόσωπα;
- Ποιες είναι οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητές τους στον τόπο καταγωγής και στον τόπο εγκατάστασης;

Με άξονες τα βασικά αυτά ερωτήματα και με όχημα τα στοιχεία που προέκυψαν από την πρώτη καταγραφή των δραστηριοτήτων και της οργάνωσης των τοπικών συλλόγων κατά την έρευνα που διενεργήσαμε στα αρχεία της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού, συντάξαμε ένα **ερωτηματολόγιο**, με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών σχετικών με την ίδρυση των ηπειρωτικών συλλόγων της Αθήνας και τη δράση τους την περίοδο της μεταπολίτευσης, όταν, όπως ήδη επισημάναμε, σημειώνεται μια πολιτιστική έκρηξη.

Το ερωτηματολόγιο για τους ηπειρωτικούς συλλόγους περιλάμβανε τις εξής θεματικές ενότητες:

1. Ονομασία του συλλόγου
2. Έδρα (διεύθυνση, τηλέφωνο γραφείου του συλλόγου ή ενός υπεύθυνου προσώπου και αρμοδιότητά του στο Δ.Σ.)
3. Σκοποί ιδρύσεως του συλλόγου

4. Σωματειακή οργάνωση του συλλόγου
5. Οικονομικά του συλλόγου
6. Κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες στον τόπο καταγωγής και στον τόπο εγκατάστασης
7. Γενικές ερωτήσεις

Το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε σε ηπειρωτικούς συλλόγους και ομοσπονδίες, που συμμετείχαν σε μια προσυνεδριακή συγκέντρωση της Πανεπειρωτικής Συνομοσπονδίας Ελλάδας, της τριτοβάθμιας οργάνωσης των απόδημων Ηπειρωτών, που θα συζητούσε και θα λάμβανε αποφάσεις για την οργάνωση του Ε΄ Παγκόσμιου Πανεπειρωτικού Συνεδρίου, το οποίο και πραγματοποιήθηκε στην Πρέβεζα τον Αύγουστο του 1993. Η συμμετοχή αντιπροσώπων των ηπειρωτικών συλλόγων αποτελούσε μια πρώτη ένδειξη ότι ο σύλλογος που εκπροσωπούσαν ήταν ενεργός και όχι «σύλλογος-σφραγίδα», εφόσον ενδιαφερόταν για την οργάνωση ενός συνεδρίου της ηπειρωτικής αποδημίας. Το ερωτηματολόγιο δόθηκε κατόπιν σε 65 σωματεία της Π.Σ.Ε³⁴. Το δείγμα διαμορφώθηκε με τυχαία επιλογή, αλλά με την προϋπόθεση ο σύλλογος να έχει δραστηριότητα, γιατί η έρευνα επικεντρώθηκε στις ενέργειες των απόδημων Ηπειρωτών, που ενδιαφέρονται ακόμη για τη διατήρηση της τοπικής ταυτότητάς τους και τη μετάδοση στοιχείων του τοπικού πολιτισμού στις νεότερες γενιές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εξετάστηκαν -σε ένα δεύτερο στάδιο- και οι λόγοι για τους οποίους αρκετοί τοπικοί σύλλογοι φθίνουν.

Οι εκπρόσωποι των συλλόγων που κλήθηκαν να απαντήσουν στα ερωτηματολόγια ήταν οι περισσότεροι ενεργά μέλη των Διοικητικών Συμβουλίων ή επίτιμα μέλη παλαιότερων Δ.Σ., και πάντως είχαν άμεση γνώση της λειτουργίας και των δραστηριοτήτων του συλλόγου τους. Ένας αριθμός ερωτηματολογίων συμπληρώθηκε αμέσως, ενώ κάποια άλλα συμπληρώθηκαν από τους συλλόγους αργότερα -καθώς δε θυμούνταν ορισμένα στοιχεία με ακρίβεια- και επιστράφηκαν ή με το ταχυδρομείο ή ύστερα από προσωπική συνάντηση είτε στο Πνευματικό Κέντρο των Ηπειρωτών είτε, συνηθέστερα, στα γραφεία του συλλόγου. Τελικά συγκεντρώθηκαν 50 επαρκώς

³⁴Απ' αυτά, κάποια σωματεία είχαν την έδρα τους σ' άλλες πόλεις της Ελλάδας (π.χ. Κόρινθος, Βόλος) ή του εξωτερικού (π.χ. Γερμανία, Αυστραλία) και δεν ενδιέφεραν άμεσα την παρούσα έρευνα, που εστιάζεται στην Αθήνα.

συμπληρωμένα ερωτηματολόγια πληροφοριακού υλικού, τα οποία αναλύσαμε στατιστικά με το σύστημα SPSS για P/C³⁵.

Τα ποσοστά ωστόσο, δεν μπορούν να αναλύσουν σε βάθος και να ερμηνεύσουν τις επιλογές των ηπειρωτικών συλλόγων, οι οποίες σχετίζονται και με ιστορικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες του νομού ή της επαρχίας προέλευσης των μελών τους,³⁶ ούτε σε ερωτήματα όπως:

- Ποια είναι η ουσιαστική σχέση των αποδήμων με τον τόπο καταγωγής τους σήμερα;
- Τι κάνουν για τον τόπο τον οποίο αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κατά τη μεταπολεμική περίοδο για ιστορικούς και οικονομικούς λόγους;
- Πώς επηρέασαν οι τοπικοί σύλλογοι τη σύγχρονη μορφή των ορεινών οικισμών που επλήγησαν από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και ποια είναι αυτή;
- Ποιες είναι οι αντιστάσεις και ποιες οι αλλαγές, που έχουν επέλθει στην παραδοσιακή πολιτισμική συμπεριφορά των Ηπειρωτών της Αθήνας, όπως αυτή μπορεί να ανιχνευτεί τόσο στους χορούς που διοργανώνουν στην Αθήνα όσο και στα πανηγύρια των χωριών τους;

Τα ερωτήματα αυτά προϋποθέτουν τη χρήση της **ποιοτικής μεθόδου**³⁷ για να απαντηθούν: της **επιτόπιας έρευνας** (fieldwork)³⁸ με **συμμετοχική παρατήρηση** (participant observation).

³⁵Η αναλυτική ποσοτική ανάλυση των κοινωνικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων των ηπειρωτικών συλλόγων την περίοδο της μεταπολίτευσης είναι υπό δημοσίευση. Εντούτοις, για ορισμένες δραστηριότητες των συλλόγων της επαρχίας Κόνιτσας, που κρίθηκε ότι παρουσίαζε ενδιαφέρον η σύγκριση με τις γενικότερες τάσεις των ηπειρωτικών συλλόγων, παρουσιάζουμε ορισμένα στοιχεία της στατιστικής ανάλυσης.

³⁶Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος (1989: 41-55) έχει αναφερθεί στις τρεις φυσικές κλίμακες οργάνωσης του χώρου στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό: α) η κοινότητα (μικροκλίμακα), β) η επαρχία, συστάδα ισότιμων χωριών ή «χώρα και χωριά», τα οποία συνιστούν μια πολιτιστική ενότητα (μέση κλίμακα) και γ) η περιφέρεια, η μεγάλη γεωγραφική και πολιτιστική ενότητα. Στην έρευνά μας οι ηπειρωτικοί σύλλογοι αντιπροσωπεύουν τη μεγάλη γεωγραφική ενότητα της περιφέρειας Ηπείρου και οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας, τη μέση κλίμακα, και συγκεκριμένα τα χωριά της επαρχίας Κόνιτσας που οι κάτοικοί τους έχουν μεταναστεύσει στην Αθήνα.

³⁷Η Αναστασία Κουβέλη (1984), αναφερόμενη στην αλληλοσυμπλήρωση της ποσοτικής με την ποιοτική μέθοδο, υποστηρίζει ότι «σε ορισμένες περιπτώσεις η ποιοτική μέθοδος εφαρμόζεται κατά την τελευταία φάση της έρευνας με στόχο είτε την επαλήθευση υποθέσεων διατυπωμένων με βάση τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, είτε τη διερεύνηση συμπερασμάτων ανεπαρκώς τεκμηριωμένων». Ούτως ή άλλως, καταλήγει η Κουβέλη, το στοιχείο της παραμόρφωσης υπάρχει και στις δύο μεθόδους, αφού η συλλογή-εξαγωγή της πληροφορίας βασίζεται στη συνέντευξη και καθορίζεται από τη σχέση κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ συνεντευκτή και ερωτώμενου.

Επειδή η ποιοτική ανάλυση απαιτεί από τη φύση της περιορισμένο ερευνώμενο πεδίο, επιλέξαμε ως τέτοιο τους συλλόγους της επαρχίας Κόνιτσας του νομού Ιωαννίνων. Αφορμή για την επιλογή αυτή στάθηκε η επιτόπια έρευνα που διενεργήσαμε για την *Αδελφότητα Αγίας Παρασκευής Κόνιτσας "Το Κεράσοβο"* τόσο στην Αθήνα όσο και στο Κεράσοβο. Το στοιχείο που αναδείχτηκε ήταν η σύγχρονη επιβίωση της παραδοσιακής κοινοτικής συλλογικότητας στο χωριό και στην πόλη, με τη συνεργασία όλων των φορέων που έχουν συστήσει οι ντόπιοι και οι απόδημοι Κερασοβίτες (Κακάμπουρα-Τίλη 1996). Τις πρωτοβουλίες όμως για την υλοποίηση κοινωφελών έργων στην κοινότητα είχαν οι απόδημοι, με κεντρικό συντονιστικό φορέα την αδελφότητα της Αθήνας. Η διαπίστωση αυτή έδωσε ώθηση στην περαιτέρω διερεύνηση της δράσης των συλλόγων της επαρχίας Κόνιτσας.

Αρχικά εντοπίσαμε τους συλλόγους με στοιχεία που πήραμε από την *Ομοσπονδία Αδελφοτήτων Επαρχίας Κόνιτσας*. Από τα 41 χωριά της επαρχίας Κόνιτσας, τα 31³⁹ έχουν ιδρύσει συλλόγους στην Αθήνα. Σ' αυτή τη φάση εργαστήκαμε με την τεχνική της **ημικατευθυνόμενης συνέντευξης**⁴⁰,

³⁸Η επιτόπια έρευνα έχει χρησιμοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο από λαογράφους (λημματογραφική συλλογή λαογραφικού υλικού) και κοινωνικούς ανθρωπολόγους (συγχρονική, ολιστική μελέτη μιας κοινότητας, κυρίως μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο του λειτουργισμού). Η βασική υπόθεση της θεωρίας του *λειτουργισμού*, που συνδέθηκε με τις συγχρονικές έρευνες των κοινωνικών ανθρωπολόγων αρχικά στις πρωτόγονες και στη συνέχεια στις εγγράμματες (literate) κοινωνίες, είναι ότι οι διάφορες κοινωνικές σχέσεις στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνίας συνιστούν ένα σύστημα, υπάρχει δηλαδή ανάμεσά τους μια λειτουργική αλληλεξάρτηση, η οποία τούς επιτρέπει να υπάρχουν και να αναπαράγονται ως ολότητα, ως κοινωνία (Godelier 1988: 89). Η συστηματική έρευνα πεδίου και η ολιστική μελέτη της κοινωνίας πλούτισε μεθοδολογικά τη σύγχρονη λαογραφία, η οποία εφαρμόζοντας παράλληλα την κοινωνικοϊστορική μέθοδο ενσωματώνει την ιστορική αλλαγή στη μελέτη του παραδοσιακού και σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού (Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 227-232. Για την επιτόπια έρευνα ως μέθοδο της λαογραφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας, βλ. ενδεικτικά Jenkins 1960, Μαζαράκης 1964, Friedl 1970, Dorson 1981, Jackson 1987, Ράπτης 1990, Βαρβούνης 1993: 50-51 και 1994.

³⁹Οι σύλλογοι είναι 30, γιατί η *Αδελφότητα Πηγιωτών-Νικανορητών* εκπροσωπεί τους αποδήμους δυο χωριών, της Πηγής και του Νικάνορα.

⁴⁰Για τις διάφορες μορφές ερευνητικών συνεντεύξεων ανάλογα με το είδος και το σκοπό της έρευνας, βλ. Φίλιας 1977: 129-137, Παρασκευόπουλος 1993: 128-129. Για την τεχνική της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης και τα προβλήματα της σχέσης ερευνητή-πληροφορητή σε μια εθνογραφική τεχνολογική έρευνα για τους χαλκοτεχνίτες του ελληνικού χώρου, βλ. το οικείο κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής του Στέλιου Παπαδόπουλου (1982: 46-54). Ο Thomson (1978: 165) επισήμαινε ότι ο καλός ερευνητής αναπτύσσει τελικά μια παραλλαγή της μεθόδου, ανάλογα με την προσωπικότητά του, αλλά και με το είδος και το σκοπό της έρευνάς του, η οποία εκτείνεται από τη φιλική, άτυπη, «κουβεντιαστή» προσέγγιση έως τον πιο τυπικά ελεγχόμενο τρόπο διατύπωσης ερωτήσεων. Σημαντική μέθοδος, που ανθεί τις τελευταίες δεκαετίες στις

χρησιμοποιώντας πιλοτικά το ερωτηματολόγιο της πρώτης έρευνας όσον αφορά την ίδρυση, σωματειακή οργάνωση και δράση των συλλόγων. Το ερωτηματολόγιο εμπλουτίστηκε με ερωτήσεις που αφορούσαν την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των ερευνώμενων χωριών πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο, πριν δηλαδή, αρχίσει η πληθυσμιακή ερήμωση των ορεινών οικισμών της επαρχίας Κόνιτσας, όσο και τη σύγχρονη μορφή τους. Τα θεμελιώδη ερωτήματα ήταν: τι κάνει ο απόδημος της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα για το χωριό του, με φορέα την αδελφότητα ή το σύλλογο, πώς διαχειρίζεται την πολιτισμική του μνήμη στην πόλη και στο χωριό και τέλος πώς αυτή αντανακλάται στις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ αποδήμων και ντόπιων, αδελφοτήτων και κοινοτήτων και προσλαμβάνεται από τη νέα γενιά. Οι συνεντεύξεις (Απρίλιος-Ιούλιος 1995) έγιναν σε γραφεία των συλλόγων, στο Πνευματικό Κέντρο των Ηπειρωτών, σε σπίτια μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, σε «φυσικούς» δηλαδή χώρους για τα μέλη των συλλόγων. Η ερώτηση-κλειδί, που μου έκαναν όλοι ανεξαιρέτως οι

κοινωνικές επιστήμες, είναι η βιογραφική μέθοδος, βλ. Ferrarotti 1983. Η βιογραφική μέθοδος έχει χρησιμοποιηθεί από την προφορική ιστορία προκειμένου να ανοίξει νέες περιοχές μελέτης και να ξαναδώσει στους ανθρώπους που βίωσαν την ιστορία, κεντρική θέση (Thompson 1978: 7, Baum 1977, Πασσερίνι 1998). Στην Αμερική ιδρύθηκε το 1948 η American Oral History Association, η οποία χρησιμοποιούσε τη βιογραφική αφήγηση ως τεχνική ιστορικής τεκμηρίωσης. Στο χώρο της ελληνικής λαογραφίας ο Μ. Μερακλής συγκεντρώνει στα πλαίσια των Φροντιστηριακών μαθημάτων -από τα μέσα της δεκαετίας του 1980- λαϊκές αυτοβιογραφίες. Ήδη από το 1996 έχει ξεκινήσει η θεματική αποδελτίωση, η οποία αποκαλύπτει ένα σπουδαιότατο πρωτογενές υλικό. Η θεματική αποδελτίωση είναι ένα πρώτο στάδιο αξιοποίησης του υλικού αυτού, η σταδιακή αύξηση του οποίου θα οδηγήσει στο μέλλον στη διαμόρφωση μιας συνολικότερης εικόνας του νεοελληνικού παραδοσιακού και σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού «διαφορετικής από εκείνη που έχει σχηματιστεί με το μωσαϊκό των πληροφοριών της παραδοσιακής λαογραφικής συλλογής» (Μερακλής 1983: 181-187). Βλ. και Αλεξιάδης 1985 και 1997, Μερακλής 1993: 257-264. Η Ά. Κυριακίδου-Νέστορος, με μια ομάδα μεταπτυχιακών φοιτητών της, χρησιμοποίησαν βιογραφικές αφηγήσεις τριών γενιών προσφύγων από τη Μ. Ασία, για να παρακολουθήσουν την προοδευτική ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία, αλλά και τις μεταβολές που προκάλεσαν σ' αυτή. Μια ομάδα των μεταπτυχιακών αυτών εργασιών είχε ως θέμα τη μελέτη των προσφυγικών συλλόγων μέσα από τον εντοπισμό και την ανάλυση των καταστατικών τους, δίχως όμως τούτο να αποφέρει πολλούς καρπούς, λόγω του τυποποιημένου χαρακτήρα των καταστατικών. Η επισήμανση της Κυριακίδου ήταν ότι «οι προσφυγικοί σύλλογοι έχουν πολλά να μας πουν, αλλά εδώ χρειάζεται -επιβάλλεται, θα έλεγα- η έρευνα της προφορικής ιστορίας, η οποία δε μας δίνει μόνο τις προσωπικές μαρτυρίες των πρωτεργατών, αλλά ανακαλύπτει και τις γραπτές μαρτυρίες που πάντοτε υπάρχουν - πρακτικά συνεδριάσεων, κατάλογος εκδηλώσεων κ.τ.λ.» και αναφερόταν σε δύο εργασίες για προσφυγικά σωματεία των μεταπτυχιακών φοιτητριών της: της Μαριλίνας Παναγιωτοπούλου για το Σύλλογο Κρωμναίων στην Καλαμαριά και της Αδέλας Ισχυρλιάδου για το Σύλλογο Μαδυτινών Θεσσαλονίκης (1993: 237-238).

πληροφορητές⁴¹ μου, ήταν «από πού είμαι», ποιος είναι ο τόπος καταγωγής μου. Η καταγωγή μου από την Αθήνα τους άφηνε μάλλον αδιάφορους και με τοποθετούσε στην κατηγορία των «άλλων». Η ταυτόχρονη συμπληρωματική όμως δήλωση της συγγένειας εξ αγχιστείας από την Ήπειρο (ο σύζυγός μου γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Πρέβεζα, ενώ και η καταγωγή του είναι από το Βασιλικό Πωγωνίου, κοντινό και οικείο χωριό με τα ερευνώμενα χωριά της Κόνιτσας) και των έντονων προσωπικών δεσμών που με συνδέουν με τον ηπειρωτικό παραδοσιακό πολιτισμό, έσπαγε το ψυχρό κλίμα και αμέσως με κατέτασσαν στους «δικούς» («σ' έχουμε νύφη», μου έλεγαν χαρακτηριστικά).

Η επιτόπια έρευνα συνεχίστηκε τον Αύγουστο του 1995 σε οκτώ αντιπροσωπευτικά χωριά. Ο χρόνος που διαθέταμε μας επέτρεψε να επισκεφτούμε τα περισσότερα χωριά, αλλά να ερευνήσουμε πιο συστηματικά τα εξής: Μοναστήρι, Μόλιστα, Γαναδιό, Κεράσοβο, Δροσοπηγή, Πυρσόγιαννη, Καστάνιανη και Ασημοχώρι⁴². Ο σκοπός μας ήταν να εντοπίσουμε τα έργα που, σύμφωνα με τις περιγραφές των αποδήμων στην Αθήνα, οι σύλλογοί τους είχαν πραγματοποιήσει στους τόπους καταγωγής τους, να ελέγξουμε κατά πόσο η δραστηριότητα αυτή συντέλεσε στην αλλαγή της παραδοσιακής οικιστικής όψης των οικισμών και τέλος να ανιχνεύσουμε τις διαπλεκόμενες κοινωνικές σχέσεις. Οι πληροφορητές μας ήταν πρόεδροι κοινοτήτων, ντόπιοι, αλλά και απόδημοι που βρίσκονταν στο χωριό τους για τις θερινές διακοπές. Οι συνεντεύξεις έγιναν στο καφενείο ή στο κοινοτικό κατάστημα κάθε χωριού, προκειμένου να εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή, αλλά και ο κοινωνικός έλεγχος του προφορικού λόγου. Συμπληρωματικά, πήραμε και ορισμένες ατομικές συνεντεύξεις σε περιπτώσεις που κρίναμε ότι ήταν απαραίτητες, προκειμένου να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ιδιαίτερης πολιτισμικής φυσιογνωμίας των ανθρώπων που κατάγονται από τα ερευνώμενα χωριά.

Με **συμμετοχική παρατήρηση**⁴³ -με τη μορφή της «**παρατήρησης-ανταπόκρισης**», η οποία προσφέρεται για τη μελέτη συγκεντρώσεων, εκδηλώσεων, συνελεύσεων, καθώς και για τη μελέτη μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας ή εκδήλωσης της ομάδας (Duverger 1990⁵: 296-298)-

⁴¹Για το ρόλο του πληροφορητή στην προφορική παράδοση, βλ. Μαζαράκης 1965.

⁴²Οι παλαιές και νέες ονομασίες όλων των χωριών παρατίθενται σε Πίνακα του Παραρτήματος. Στο κείμενό μας αναφερόμαστε συνήθως στην ονομασία του χωριού που οι κάτοικοί του χρησιμοποιούν.

⁴³Για τη συμμετοχική παρατήρηση, βλ. Πηγιάκη 1988, Bernard 1995²: 136-164.

ερευνήσαμε τις πολιτιστικές-κοινωνικές εκδηλώσεις των συλλόγων και κυρίως των χορών που διοργανώνονται στην Αθήνα και των πανηγυριών στους τόπους καταγωγής, καθώς και ορισμένων Γενικών Συνελεύσεων των συλλόγων. Ήδη από την πρώτη φάση της έρευνας των συλλόγων συμμετείχαμε σε πολλούς χορούς και πανηγύρια χωριών και πόλεων της Ηπείρου, προκειμένου να βιώσουμε το ιδιαίτερο κλίμα αυτών των εκδηλώσεων.

Παράλληλα, μελετήσαμε τις σχετικές γραπτές πηγές, όπως Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικών Συμβουλίων ορισμένων συλλόγων, ιδρυτικά καταστατικά, εφημερίδες, περιοδικά (βλ. «Πηγές») καθώς και την τοπική βιβλιογραφία από τη Βιβλιοθήκη του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Κόνιτσας, από το Ίδρυμα Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στην Κόνιτσα και από τα κοινοτικά γραφεία των χωριών.

Η εργασία αποτελείται από τρία μέρη. Το πρώτο αφορά τις ηπειρωτικές αδελφότητες και συλλόγους και περιλαμβάνει δυο κεφάλαια: στο πρώτο επιχειρείται η ιστορική επισκόπηση της ίδρυσης αδελφοτήτων και συλλόγων της ηπειρωτικής διασποράς την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας και ειδικότερα από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα έως την απελευθέρωση της Ηπείρου (1913) στο δεύτερο εξετάζεται η ίδρυση των ηπειρωτικών συλλόγων τον 20ο αιώνα στην Αθήνα καθώς και οι σκοποί της ίδρυσής τους, μέσα από τη μελέτη των καταστατικών τους.

Στο δεύτερο μέρος, το οποίο αποτελείται επίσης από δύο κεφάλαια, αναλύεται η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της επαρχίας Κόνιτσας. Στο πρώτο από αυτά, δίνονται οι παραδοσιακές μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της περιοχής, που εν πολλοίς ίσχυαν μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και οι προπολεμικές και μεταπολεμικές μεταναστευτικές κινήσεις των κατοίκων της περιοχής προς την Ελλάδα και το εξωτερικό. Οι κινήσεις αυτές συνδέονται με οικολογικούς περιορισμούς και με την παρακμή των ορεινών οικισμών μετά τον πόλεμο. Η ερήμωσή τους ήταν αναπόφευκτο αποτέλεσμα του μη εκσυγχρονισμού της οικονομίας, ο οποίος με τη σειρά του καθορίστηκε από τις πολιτικές και ιστορικές συνθήκες της μεταπολεμικής περιόδου. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται όψεις της σύγχρονης ζωής της υπό μελέτη περιοχής⁴⁴, με έμφαση τα οκτώ χωριά, στα οποία διενεργήθηκε η επιτόπια έρευνα. Η εξέταση μορφών της παραδοσιακής και της σύγχρονης

⁴⁴Η υπό μελέτη περιοχή περιλαμβάνει τους οικισμούς, των οποίων οι κάτοικοι έχουν ιδρύσει συλλόγους στην Αθήνα.

κοινωνίας κρίθηκε απαραίτητη, γιατί προσδιορίζει την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα των αποδήμων.

Τέλος, το τρίτο μέρος αφορά τους συλλόγους της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα και περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια. Από αυτά, τα τρία πρώτα αναφέρονται στην ίδρυση, την οργάνωση και τα οικονομικά των συλλόγων, στο τέταρτο αναλύονται διεξοδικά οι κοινωνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες στον τόπο καταγωγής και στον τόπο εγκατάστασης και στο πέμπτο γίνεται μια ανίχνευση των διάφορων σχέσεων που αναπτύσσουν οι απόδημοι μεταξύ τους, αλλά και με τους ντόπιους. Επίσης σκιαγραφείται η σχέση της νέας γενιάς των αποδήμων με τον τόπο καταγωγής τους.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ

Κεφάλαιο πρώτο

Ηπειρωτικές αδελφότητες και σύλλογοι από τα μέσα του 19ου αιώνα ως την απελευθέρωση της Ηπείρου (1913)

Οι κυριότερες μορφές σωματειακής οργάνωσης των Ελλήνων στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας ήταν τέσσερις: θρησκευτικές (κλήρος), πολιτικές (κοινότητες, εταιρείαι), στρατιωτικές (καπετανάτα, αρματωλοί και κλέφτες, κουρσάροι) και οικονομικές (εσνάφια, ρουφέτια, κομπανίαι, τσελιγκάτα, συντροφοναύται, Πανταζόπουλος 1958). Μετά την κατάκτηση της Αδριανούπολης από τους Τούρκους (1361), όλες οι επαγγελματικές ομάδες, τεχνίτες και έμποροι, οργανώθηκαν σε *συντεχνίες*, όπως και στη βυζαντινή εποχή, με τη διαφορά ότι η τουρκική ηγεσία τις αναγνώρισε επίσημα, προσδοκώντας οικονομικά οφέλη από την ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων τους. Η ευνοϊκή μεταχείριση των συντεχνιών από την πλευρά των Τούρκων σε συνδυασμό με τη γνώση της μεσαιωνικής συντεχνιακής οργάνωσης συντέλεσαν στη γρήγορη ανάπτυξή τους το 16ο αιώνα, ενώ τη μεγαλύτερη ακμή τους γνώρισαν το 18ο αιώνα (Παπαγεωργίου 1982: 17-20).

Η πόλη των Ιωαννίνων παραδόθηκε στους Τούρκους ομαλά και χωρίς αντίσταση το 1430, ύστερα από διαπραγματεύσεις με τον πολιορκητή της, Σινάν πασά. Οι Γιαννιώτες πέτυχαν να εκδοθεί αυτοκρατορική διαταγή από το σουλτάνο Μουράτ Β', με την οποία τους παραχωρούνταν σημαντικά προνόμια (Άμαντος 1930: 208). Το γεγονός, αυτό σε συνδυασμό με την ύπαρξη οικονομικών, πολιτικών και στρατηγικής φύσεως σκοπιμοτήτων της Υψηλής Πύλης, συνέβαλε θετικά στην κοινοτική οργάνωση του ελληνισμού της Ηπείρου και στην οικονομική και πνευματική του άνοδο (Βακαλόπουλος 1992: 69). Οι πολυπληθείς επαγγελματικές ενώσεις “εσνάφια” ή “ρουφέτια”⁴⁵ της

⁴⁵Το ισνάφι των μαστόρων-χτιστάδων στα Γιάννινα π.χ. αριθμούσε 450 μέλη περίπου και το αποτελούσαν τεχνίτες ειδικευμένοι σ' όλους τους κλάδους της οικοδομικής: χτιστάδες, σοβατζήδες, μαντεμιτζήδες ή νταμαρτζήδες, μαρμαράδες-πελεκάνοι, μαραγκοί, ταβαντζήδες,

Ηπείρου απέκτησαν μεγάλη φήμη και δύναμη στην Οθωμανική αυτοκρατορία και έδωσαν τη δυνατότητα στους αντιπροσώπους των συντεχνιών να αποκτήσουν όχι μόνο οικονομική ισχύ, αλλά και πολιτική εξουσία ως μέλη των κοινοτήτων τους.

Ιδιαίτερο ρόλο στη λειτουργία των κοινοτήτων διαδραμάτισαν οι πολυάριθμες *αδελφότητες*⁴⁶ ή *αδελφάτα*, σωματεία ιδρυμένα ήδη από τη βυζαντινή εποχή. Οι αδελφότητες ήταν προσκολλημένες στην Εκκλησία και είχαν πιο περιορισμένους σκοπούς από τα ισνάφια, κυρίως θρησκευτικούς και φιλανθρωπικούς. Τα μέλη τους ήταν Έλληνες χριστιανοί, άντρες και γυναίκες, που αποκαλούνταν μεταξύ τους *αδελφοί* και *αδελφαί*. Αρχικά ήταν επιτρεπτό να προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και επαγγελματικούς κλάδους, αργότερα όμως, τα μέλη περιορίστηκαν στον ίδιο επαγγελματικό

ξυλογλύπτες-ταγιαδόροι, ζωγράφοι κ.λπ (Χατζημιχάλη 1953: 283). Για τις συντεχνίες στα Γιάννενα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. Σαλαμάγκας 1959 και κυρίως Παπαγεωργίου 1982.

⁴⁶Η λέξη «αδελφότης» έχει ληφθεί από την Α' επιστολή του Πέτρου (β' 17 και ε' 9) και χαρακτηρίζει την κοινότητα των πιστών στο Χριστό, οι οποίοι θεωρούνται μεταξύ τους «αδελφοί». Η πρώτη χριστιανική αδελφότητα ιδρύθηκε στην Αλεξάνδρεια και ονομαζόταν ο σύνδεσμος των λεγόμενων «παραβολάνων», ή «παραβόλων» ή «παραβολανών». Ήταν μια συλλογική οργάνωση μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας, υπό την επίβλεψη του επισκόπου και έργο της είχε την περίθαλψη των άρρωστων χριστιανών από λοιμώδη κυρίως νοσήματα. Τα μέλη της εκτελούσαν μέχρι και χρέη νεκροθάφτη (Collect. Const. Eccles. I 3, 18, Cod. Theod. XVI 2, 42, 43, Cod. Just. I. A. 3, 18). Τη χριστιανική κήδευση και ταφή των νεκρών είχε αναλάβει και μια άλλη αδελφότητα τον 4ο αι. μ.Χ., το «ασκητήριον», η οποία επιχορηγούνταν από το Μ. Κωνσταντίνο και το δημόσιο ταμείο (Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία 1962: σ. 406). Τη μεσαιωνική περίοδο, επειδή υπήρχε στενή αλληλεξάρτηση θρησκείας και επαγγέλματος, οι αδελφότητες συχνά ταυτίζονταν με τις συντεχνίες. Αρχικά (12ος αι.) οι αδελφότητες στη Δύση περιλάμβαναν μόνο τους επαγγελματικά ανεξάρτητους. Από το 14ο αιώνα όμως άρχισαν και οι μαθητευόμενοι να συγκροτούν αδελφότητες, οι οποίες βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με τους κυρίους (*maitres*) (βλ. και Ελευθερουδάκης 1962: σ. 209). Έτσι, ενώ στις συντεχνίες ανήκαν όλες οι επαγγελματικές βαθμίδες μιας συγκεκριμένης τεχνικής ομάδας (τσιράκια, καλφάδες και μαστόροι), εντούτοις συγκροτούσαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, διαφορετικές αδελφότητες. Με άλλα λόγια οι αδελφότητες χαρακτηρίζονταν από μία μεγαλύτερη κοινωνική ομοιογένεια. Έτσι οι χρυσοχόοι του Παρισιού είχαν συγκροτήσει τέσσερις αδελφότητες. Κάθε αδελφότητα είχε ένα προστάτη-άγιο, στη γιορτή του οποίου οργάνωνε θρησκευτική τελετή. Σκοπός τους ήταν η αλληλοβοήθεια των μελών και η φροντίδα των φτωχών. Κοσμική και εκκλησιαστική εξουσία αντιμετώπιζαν εχθρικά όσες αδελφότητες δεν ανήκαν στους κόλπους τους, γι' αυτό συχνά διαλύονταν. Γρήγορα όμως επανιδρύονταν, ώσπου από το 17ο αιώνα υπέκυψαν οριστικά στον έλεγχο της βασιλικής και θρησκευτικής εξουσίας και μετατράπηκαν σε θεματοφύλακες της κατεστημένης τάξης. Από την εποχή αυτή οι αδελφότητες αναγνωρίζονται και προστατεύονται από το Κράτος και χάνουν την ευρύτερη κοινωνική τους βάση, εφόσον συμμετέχουν μόνο οι αρχιτεχνίτες (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Larousse-Britannica 1982). Βλ. και λήμμα «*fraternité*» Larousse Pierre (επιμ.) χ.χ.

χώρο. Κάθε μέλος κατέβαλλε μαζί με την εγγραφή και την ετήσια συνδρομή, ανάλογα με την οικονομική του δυνατότητα ενώ μπορούσε να συμμετέχει σε περισσότερες από μια αδελφότητες. Οι επωνυμίες των αδελφοτήτων έφεραν το όνομα τού προστάτη-αγίου του σωματείου, το οποίο αναγραφόταν στη σημαία και στη σφραγίδα του συλλόγου. Στη μνήμη του αγίου τελούσαν θρησκευτική τελετή και πανηγύρι (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Larousse-Britannica 1982: 302).

Στα νησιά του Ιονίου την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας τα μέλη «brethren» των αδελφάτων ήταν ευγενείς, οι οποίοι υποστήριζαν το θεσμό των συναδελφικών ναών. Ο θεσμός της συναδελφότητας στα Κύθηρα έφτασε στο υψηλότερο σημείο της ακμής του κατά τη διάρκεια των πρώτων και μέσων βενετικών χρόνων, όταν το νησί μαστιζόταν από συλλογικές μεταναστεύσεις του πληθυσμού, πειρατεία και ασθένειες, γεγονότα που δεν επέτρεπαν στους περισσότερους ευγενείς να αποκτήσουν ιδιωτικούς ναούς (Λεοντσίνης 1991: 227-238). Το 18ο αιώνα, στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού καθώς και της οικονομικής ανέλιξης της περιοχής, οι φιλελεύθεροι ευγενείς, που ήταν ακόμη μέλη των αδελφάτων, διαφοροποιήθηκαν από τους ευγενείς της συντηρητικής μερίδας και συνεργάστηκαν με την αστική τάξη⁴⁷. Στις αρχές του 18ου αιώνα η άνοδος της οικονομικής κατάστασης των ευγενών συντέλεσε στην παρακμή των συναδελφικών ναών. Ο Γ. Λεοντσίνης υποστηρίζει ότι «στο πλαίσιο της νεότερης πολιτικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης του νησιού (των Κυθήρων), τα αδελφάτα, μαζί με τους θεσμούς της κοινοτικής αυτοδιοίκησης των ευγενών της εξοχής (χωριών της υπαίθρου) και των συνοικιών της Χώρας συνέβαλαν στην ενδυνάμωση της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης των κατοίκων. Σ' αυτά προστίθεται και το γεγονός ότι τα ιδρύματα, όντας μοναδικά όσον αφορά τις κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες όλων των τάξεων κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας, ενίσχυσαν την ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης των κατοίκων στη στροφή του 18ου προς το 19ο αιώνα» (1991: 237).

Η στάση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης το 19ο αιώνα ήταν επιτιμητική απέναντι στις αδελφότητες, όπως φαίνεται από επιστολή που έστειλε ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικός

⁴⁷Μάλιστα η φιλελεύθερη ομάδα των ευγενών και των αστών της Χώρας των Κυθήρων υποστηριζόμενη από την ηγεσία των χωρικών προέβηκαν σε κοινές αγροτικές και αστικές εξεγέρσεις που κορυφώθηκαν την περίοδο 1797-1803 (Λεοντσίνης 1980: 216-243 και Leontsinis 1987: 131).

Πατριάρχης Γρηγόριος στις 27/1/1837 στο μητροπολίτη Χίου Γρηγόριο, με τίτλο «*Κατά της συγκροτήσεως αδελφάτων*». Στην επιστολή του ο Πατριάρχης ισχυριζόταν ότι «*η αγία του Χριστού Εκκλησία ... δεν ανέχεται τας περί αυτά παρεκτροπάς και καταχρήσεις, όσαι εν προσχήματι ζήλου και ευλαβείας επενοήθησαν και τολμώνται επί ψυχική βλάβη των εν αυτάς παρεκτρεπομένων, αλλά σπεύδει εις την αναγκαιοτάτην αυτών ανατροπήν και κατάργησιν, απαλλάττουσα του βαρυτάτου πλημμελήματος τα πνευματικά αυτής τέκνα. Τοιαύτην τινά κατάχρησιν ψυχοβλαβή, και εναντίον εις τας ιεράς και σεβασμίους τάξεις της Εκκλησίας μας μανθάνομεν ότι επικρατεί αυτόθι· είναι δε η των λεγομένων αδελφάτων⁴⁸, ανοίκειος ταύτη εις το χριστιανικόν πολίτευμα· ... ώστε η μερική και εξιδιάζουσα των αδελφάτων συγκρότησις αντίκειται προφανώς εις την ενότητα της χριστιανικής πολιτείας, και ακολούθως υπάρχει λίαν κατάκριτος και ψυχοβλαβής ... καθότι με την πρόφασιν των αδελφάτων συνάζονται χρήματα όχι δια να δοθώσιν εις πτωχούς, αλλά δαπανώνται εις μάταια έξοδα, εις φαγοπότια, και άλλα ατοπήματα και αταξίας, όπου είναι πάντη απηγορευμένα εις το χριστιανικόν επάγγελμα· ... Διά ταύτα λοιπόν γράφοντες διά του παρόντος πατριαρχικού και συνοδικού ημών γράμματος, ανατρέπομεν άρδην, και καταργούμεν, και ακυρούμεν την οπωσδήποτε επικρατήσασαν συνήθειαν των αδελφάτων εντελλόμενοι και παραγγέλοντες συνοδικώς ... ίνα από του νυν και εις το εξής εκλείψωσι διόλου τα αδελφάτα ...»⁴⁹ (Γεδεών 1888-9: 207-209).*

Η τουρκική κυβέρνηση παρότι επίσημα δεν αναγνώριζε κανένα σωματείο «*ουδέν παρενέβαλλεν επισήμως εμπόδιον εις την κοινωφελή των Αδελφοτήτων και Συλλόγων εργασίαν*» (Γεδεών 1934: 350). Ενδεικτικό της σιωπηλής αναγνώρισής τους ήταν ότι «*κατά τα πρώτα έτη του βίου του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως υπουργοί τούρκοι, μέλη αυτού εκλεγέντες, απήντησαν προθύμως*». Επίσης το συμβούλιο των λογοκριτών του Υπουργείου Παιδείας επικύρωνε τις Επετηρίδες του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, οι οποίες είχαν υπεύθυνο ένα Τούρκο ιδιώτη (ό.π.: 350-351).

Η παρακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία είχε αρχίσει ήδη από το 17ο αιώνα, εντάθηκε κατά το 19ο αιώνα και εκδηλώθηκε μέσα από τις εθνικές εξεγέρσεις των υπόδουλων χριστιανικών λαών και τις χωριστικές τάσεις των τοπικών αρχηγών. Το χάτι-σερίφ του Γκουλχανέ, που εξέδωσε το

⁴⁸ Η λέξη «αδελφάτων» είναι γραμμένη με έντονα γράμματα στο κείμενο.

⁴⁹ Παραπομπές κειμένων γραμμένων πριν το 1982 (έτος καθιέρωσης του μονοτονικού συστήματος) παρατίθενται αυτούσια, ωστόσο, δεν ακολουθούν, δυστυχώς, τους κανόνες του ιστορικού τονισμού για τεχνικούς λόγους.

1839 ο Αβδούλ-Μετζίτ, εγκαινίασε μια περίοδο διοικητικών μεταρρυθμίσεων της αυτοκρατορίας, γνωστή με το όνομα *Τανζιμάτ*. Το χάτι-σερίφ υποσχόταν σεβασμό της τιμής και της περιουσίας και ισότητα πολιτική και θρησκευτική μεταξύ όλων των υπηκόων του σουλτάνου. Δεν ικανοποίησε ωστόσο ούτε τους Τούρκους ούτε τους υπόδουλους χριστιανούς⁵⁰. Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1854) που έκλεισε με τη συνθήκη των Παρισίων (1856), είχε ως αποτέλεσμα την απόκτηση του δικαιώματος της προστασίας της Τουρκίας από το ευρωπαϊκό δημόσιο δίκτυο και την εγγύηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε αντάλλαγμα ο σουλτάνος υποχρεώθηκε να εκδώσει το *Χάτι Χουμαγιούν* του 1856, με το οποίο καθιέρωνε την ισονομία και ισοπολιτεία μεταξύ των υπηκόων του Σουλτάνου χωρίς διάκριση φυλής και θρησκεύματος, και υποσχόταν μεταρρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό του κράτους (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1987: 107-115).

Οι σουλτανικές παραχωρήσεις στάθηκαν τυπικές περισσότερο· η ενίσχυση όμως της διείσδυσης της Δύσης στην Τουρκία, συντέλεσε στη δημιουργία ευνοϊκότερου κλίματος για τους χριστιανούς υπηκόους της τελευταίας και μάλιστα για τους πιο αναπτυγμένους απ' αυτούς, τους Έλληνες. Τον 19ο αιώνα το αποδημικό ρεύμα κατευθύνεται αρχικά από την ελληνική ύπαιθρο προς την Κωνσταντινούπολη και τα παράλια της Μ. Ασίας⁵¹. Σ' αυτές τις «κοινότητες σε αποδημία» –όπως εύστοχα τις αποκαλεί ο Ν. Σαρρής– δεν οφείλεται μόνο η επιβίωση αλλά και η όποια πολιτισμική, και ειδικά μορφωτική, προκοπή της γενέτειρας. Αυτή ενισχυόταν από μια διακοινοτική αλληλεγγύη, η οποία συντελούσε στην υπερίσχυση της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης – ιδιαίτερα σε περιόδους έντασης των υπόδουλων με τον κατακτητή– πάνω στον τοπικισμό (Σαρρής χ.χ.: σσ. 365-367).

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαία η επισκόπηση των συλλόγων που ίδρυσαν οι Ηπειρώτες της Διασποράς από τα μέσα του 19ου αιώνα ως την απελευθέρωση της Ηπείρου. Για τη σύσταση, τους σκοπούς και τις δραστηριότητες των ηπειρωτικών συλλόγων που ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή στην Κωνσταντινούπολη, την Ήπειρο, την ελεύθερη Ελλάδα, την Αίγυπτο, την

⁵⁰Η «ισότητα» ήταν αντίθετη προς τον αρχαίο ισλαμικό νόμο και δεν ικανοποιούσε τους Τούρκους, αλλά και οι υπόδουλοι χριστιανοί έβλεπαν ότι στην πράξη ήταν ανεφάρμοστη. Αλλά κι αν ακόμη εφαρμοζόταν θα σήμαινε κανονική θητεία στο στρατό και κατάργηση των κοινοτικών προνομίων τους, ενώ εκείνοι ζητούσαν την απελευθέρωσή τους από τον τουρκικό ζυγό (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1987: 112).

⁵¹Στο διάστημα 1885-1910 ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας αυξήθηκε πάνω από 50% και το μεγαλύτερο ποσοστό οφειλόταν στην αύξηση των μεταναστών (Dieterich 1918: 54).

Αμερική και τις Παραδουνάβιες χώρες, έχουμε βασισθεί κυρίως στην εμπειριστατωμένη μελέτη του Στέφανου Μπέτη (1984), στηριγμένη στις εφημερίδες της εποχής, όπως *Φωνή της Ηπείρου*, *Αγών*, *Ήπειρος*, *Ιωάννινα*, *Πύρρος* και σε ιδρυτικά ή αναθεωρημένα καταστατικά των σωματείων και στον Απόστολο Βακαλόπουλο (1992: 753-770).

Κωνσταντινούπολη: Μετά το Χάτι-Χουμαγιούν του 1856, οι Έλληνες των μεγαλουπόλεων της Τουρκίας, και κυρίως της Κωνσταντινούπολης, σημείωσαν μια έντονη πνευματική και πολιτιστική κίνηση, με τη σύσταση σωματείων φιλανθρωπικού και φιλεκπαιδευτικού χαρακτήρα. Τα σωματεία αυτά αναλαμβάνουν την ενίσχυση και διάδοση της παιδείας ανάμεσα στους υπόδουλους, αναζωπυρώνοντας, κατά κάποιο τρόπο, το πνεύμα του προεπαναστατικού διαφωτισμού (Παπαρρηγόπουλος 1932: 294).

Οι κυριότεροι σύλλογοι που κύριο στόχο τους είχαν την ενίσχυση της εκπαίδευσης στην Ήπειρο ήταν ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* (1861), ο *Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* (1869), τον οποίο διαδέχτηκε το 1886 η *Επιτροπή προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας* και ο *Ηπειρωτικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* (1872). Οι Ηπειρώτες της Διασποράς χορηγούσαν σημαντικά χρηματικά ποσά ή άφηναν κληροδοτήματα⁵² στο *Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, ο οποίος είχε συσταθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία στην Αθήνα. Αρχικά ο σύλλογος συνέδραμε κυρίως στη συντήρηση των παρθεναγωγείων του Βερατίου, του Δυρραχίου και της Πρεμετής. Με την άνοδο όμως του αλβανικού εθνικισμού⁵³, αύξησε σημαντικά

⁵² Για τους Ηπειρώτες ευεργέτες της Τουρκοκρατίας βλ. Μπέτης 1982

⁵³ Για πρώτη φορά τέθηκε διεθνώς το αλβανικό ζήτημα με το υπόμνημα που απηύθυνε στις Μεγάλες Δυνάμεις ο *Σύνδεσμος της Πριζρένης* (15 Ιουνίου 1878), ο οποίος αποτελούνταν από Αλβανούς φεουδάρχες, αρχηγούς φατριών, εμπόρους και εκπροσώπους της πνευματικής ηγεσίας, που απαιτούσαν την «ακεραιότητα του αλβανικού εδάφους». Ο Σύνδεσμος αγωνιζόταν εναντίον της επέκτασης του Μαυροβουνίου και εναντίον των ελληνικών διεκδικήσεων στην Ήπειρο. Το 1880 μάλιστα ο Αβδούλ Frasherî, επικεφαλής 30.000 ανδρών, προσπάθησε να εμποδίσει την προέλαση των Ελλήνων σε εδάφη ελληνικά, που βρίσκονταν ακόμη κάτω από την τουρκική κυριαρχία. Τον αλβανικό εθνικισμό ενίσχυαν η Αυστρία και η Ιταλία, οι οποίες, ύστερα από το συνέδριο του Βερολίνου (1878), ανταγωνίζονταν για την άσκηση επιρροής στο βορειοηπειρωτικό και αλβανικό χώρο. Οι Αυστριακοί, αφού εξασφάλισαν, με την έγκριση του Βατικανού, την εκκλησιαστική προστασία των καθολικών Αλβανών, που ήταν εγκατεστημένοι βόρεια του Γενούσου ποταμού, απέκτησαν και οικονομικά και πολιτικά ερείσματα, με την ίδρυση προξενείων και ταχυδρομείων, με την καθιέρωση ατμοπλοϊκής συγκοινωνίας με τις αλβανικές και βορειοηπειρωτικές ακτές, αποβλέποντας μακροπρόθεσμα στην εθνική αφύπνιση του αλβανικού λαού και στη συγκρότηση ενός προτεκτοράτου, που θα περιλάμβανε και το βόρειο τμήμα της

τις επιχορηγήσεις του σε περισσότερες από σαράντα ελληνικές κοινότητες της Ηπείρου. Επίσης αγωνίστηκε για την καταπολέμηση της ρουμανικής προπαγάνδας στην Πίνδο, ενισχύοντας την ίδρυση ελληνικών σχολείων σε πολλά βλαχοχώρια, όπως στη Λάιστα, το Δοβρίνοβο, τη Λεσνίτσα και τη Βωβούσα⁵⁴ (Βακαλόπουλος 1992: 753-755).

Ανάμεσα στα ιδρυτικά και από τα πλέον δραστήρια μέλη του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*⁵⁵ ήταν οι Ηπειρώτες Ηρακλής Βασιιάδης⁵⁶ από το Δελβινάκι και ο Ιωάννης Σάββας, πασάς από τα Γιάννενα. Ο Ηρακλής Βασιιάδης ήταν η ψυχή του συλλόγου και αναφέρεται ότι έπεισε τον Ηπειρώτη ευεργέτη Χρηστάκη Ζωγράφο να ιδρύσει τη *Ζωγράφειον*

Ηπείρου. Για την πραγμάτωση των στόχων τους οι Αυστριακοί εκπρόσωποι της Ηπείρου συνεργάστηκαν στενότερα, και με τις ευλογίες της Πύλης, με τα όργανα της ρουμανικής προπαγάνδας και της εθνικής αλβανικής κίνησης, καθώς και με τους εκπροσώπους της βουλγαρικής Εξαρχίας. Η άσκηση της ηγεμονικής επιρροής της Ιταλίας στο βορειοηπειρωτικό και αλβανικό χώρο εντάθηκε από τις αρχές του 20ου αι. και απέβλεπε στην αναβίωση της ιταλικής επίδρασης στο Δυρράχιο και στην Αυλώνα, από όπου άρχιζε η Εγνατία οδός, και στη συγκρότηση Μεγάλης Αλβανίας, που θα έφτανε μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο κάτω από την ιταλική προστασία. Οι Ιταλοί ενίσχυαν τον αλβανικό εθνικισμό και με το σύνθημα «η Αλβανία στους Αλβανούς» προσπάθησαν να διαβρώσουν τους ξενόφωνους, κυρίως ελληνικούς πληθυσμούς. Η στάση της Ιταλίας συσχετίζεται με τη σημασία που είχε γι' αυτήν ο γεωγραφικός χώρος της Ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Ουσιαστικά λειτούργησε ως αντίβαρο απέναντι στην πολύ ισχυρότερη πολιτική επιρροή, που ασκούσαν οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) στα Βαλκάνια, αλλά και απέναντι στο γεγονός της παραχώρησης της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία, μετά το συνέδριο του Βερολίνου (Βακαλόπουλος 1992: 607-616). Για τον αλβανικό εθνικισμό, βλ. Skendi 1967, Κόντης 1979 και Kontis 1983, Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1987: 191-204.

⁵⁴Ο Στέφανος Παπαδόπουλος (1962) επισημαίνει ότι ο σύλλογος αυτός υπήρξε ο στενότερος συνεργάτης της Ελληνικής κυβέρνησης στον αγώνα της εναντίον του πανσλαβισμού, ο οποίος, εκείνη την εποχή, αντανακλούσε το ενδιαφέρον της Ρωσίας υπέρ των Βουλγάρων, οι οποίοι προσπαθούσαν να αποσχισθούν από το Πατριαρχείο και να υποτάξουν στην ανεξάρτητη εκκλησία τους χώρες με ελληνικό πληθυσμό.

⁵⁵Ο Μανουήλ Γεδεών αναφέρει ότι «*Σύλλογοι και Αδελφότητες υπήρχον εν Κπόλει πολλοί· Τα λεγόμενα κοινώς Αδελφάτα ήσαν αρχαιότερα και της ΙΘ' και της ΙΗ' ίσως εκατονταετηρίδος, ως ήσαν εσχηματισμένα*». Τα αδελφάτα της Κωνσταντινούπολης, αλλά και των επαρχιών, είχαν κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα και συνέβαλλαν στην οικοδόμηση και διακόσμηση ναών. Ο Γεδεών εικάζει ότι το αρχαιότερο αδελφάτο στην Κωνσταντινούπολη ήταν των κηπουρών, το οποίο δώρισε το 1772 εικόνα της αγίας Ματρώνης της Χιοπολίτιδος, που ήταν η προστάτιδα του σωματείου, στο ναό της Θεοτόκου Χαντζερλήδισας (του Τεκύρ-σεραγίου). Άλλα αδελφάτα ήταν των λεπτουργών, το αδελφάτο της Υπαπαντής, που αποτελούνταν από τακουνάδες που κατασκεύαζαν ξυλοπέδιλα, το αδελφάτο των Τριών Ιεραρχών. Τα αδελφάτα αυτά αποτελούνταν «εκ χειρωνάκτων και, κατά το πλείστον, υπό ολιγογραμμάτων» (1934: 343-349).

⁵⁶Για τον Ηρακλή Βασιιάδη βλ. Ανδρεάδου 1927.